

Farrux ABDUSAMADOV,
Jizzax davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail:abdusamadov@mail.ru

Tarix fanlari nomzodi, dotsent S.Valiyev taqrizi asosida

THE PROCESS OF FORMING THE ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS OF HOTELS

Annotation

The article analyzes the tendency of formation processes of the organizational and legal frameworks of the tourism industry, especially the hotel service, in the years of independence in Uzbekistan.

Key words: hotel, tourism, service, economy, entrepreneurship, forms of ownership, legal basis.

ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ ГОСТИНИЦ

Аннотация

В статье анализируются тенденции формирования организационно-правовой базы туристической отрасли, особенно гостиничного сервиса, в годы независимости Узбекистана.

Ключевые слова: гостиница, туризм, сервис, экономика, предпринимательство, формы собственности, правовая основа.

MEHMONXONALAR FAOLIYATINING TASHKILIY-HUQUQIY ASOSLARINI SHAKLLANTIRISH JARAYONI

Annotatsiya

Maqolada O‘zbekistonda mustaqillik yillarida turizm sohasi xususan mehmonxona xizmatining tashkiliy-huquqiy asoslari shakllanishi jarayonlari tendensiyasi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: mehmonxona, turizm, xizmat ko‘rsatish, iqtisodiyot, tadbirkorlik, mulkchilik shakllari, huquqiy asos.

Kirish. Mehmonxona iqtisodiyotning xizmat ko‘rsatish tarmog‘iga kiradi. Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiyotning erkinlashuvi mehmonxonalarini ham bosqichma-bosqich xususiyashtirishga asos bo‘ldi. Davlat tasarrufidan chiqarilgan mehmonxonalar tadbirkorlar boshqaruviga o‘tdi. O‘zbekiston Respublikasi poytaxti – Toshkent shahri, Samarqand, Buxoro, Xiva, Farg‘ona kabi yirik shaharlar markazlarida xususiy mehmonxonalarini ochishga bo‘lgan harakatlar sezildi. Nafaqat mazkur hududlar, balki Andijon, Namangan, Toshkent viloyati kabi aholisi ko‘p bo‘lgan viloyatlar, Qoraqalpog‘iston Respublikasi hamda boshqa viloyatlar markazlarida ham mehmonxonalar soni oshib bordi.

Bozor sharoitida mulkchilik shakllarining tan olinishi va davlat tomonidan kafolatlanishi mehmonxonaga o‘xshash xizmat ko‘rsatish tarmog‘iga xususiy tadbirkorlarni jalb etishning huquqiy zaminini yaratdi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida bunday kafolat quyidagicha ifodalandi: “Bozor munosabatlari rivojlantirishga qaratilgan O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste‘molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi. Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin” [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Teng huquqli tashkiliy-huquqiy shart-sharoit raqobat muhitini yuzaga keltirdi. Xizmat ko‘rsatishdan kelgan daromadning oshib borishi mazkur sohadagi infratuzilmani zamonga mos rivojlantirishga yo‘l ochib berdi. Vaholanki, mustaqillik yillarida O‘zbekiston aholisi 20 mlndan 37 mlnga o‘sgani hisobidan, ichki ehtiyojlarni ta‘minlash uchun arzon va qulay mehmonxona-

larga talab oshib bordi. Ichki turizm va sayyohlik aholining turmush sharoitlaridan kelib chiqib rivojlandi. Shuning uchun mamlakat fuqarolarining talablariga mos bo‘lgan mehmonxonalarini barpo etish uchun ham xususiy mulk har jihatdan qo‘llab-quvvatlanishi zarur edi.

Ta‘kidlash lozimki, tadbirkor uzoq yillik kafolatni talab qiladi. Chunki yirik mablag‘ evaziga barpo etiladigan mulkni uzoq vaqt tasarruf qilishga ishonch bo‘lmasa, bunga investitsiya kiritish ehtimoli pasayib ketadi. Ana shunday ehtiyoj tufayli davlat imkon darajada mulkdorni o‘ziga tegishli mulkidan erkin foydalanish kafolatini mustahkamlab bordi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasida “Mulkdor mulkiga o‘z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart” [2] degan qoida mustahkamlab qo‘yildi.

Tadbirkor o‘z mulkini tasarruf etishda ekologiyaga ziyon yetkazmasligi, fuqarolar, tashkilotlar va davlatning huquqlari hamda qonuniy manfaatlarini buzmasligi kerak. Huquq va erkinliklar taqdim etilishi bilan birga undan foydalanishda boshqalarning huquq va erkinliklari cheklanmasligi belgilab qo‘yilmoqda. Mehmonxona va uning atrofidan foydalanishda ekologiya, fuqarolarning huquqlari, turli tashkilotlarning manfaatlarini hisobga olinadi. O‘z navbatida belgilangan tartibda kommunal to‘lovlar va soliqlarni o‘z vaqtida to‘lash, mavjud qonunchilikka rioya qilish bilan davlat oldidagi majburiyat ham ta‘minlanishi zarur.

Shunday qilib, mehmonxona faoliyatining huquqiy asoslarini yaratish mustaqillikning ilk yillaridan boshlandi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 yil 27 iyuldagi “O‘zbekturizm” milliy kompaniyasini tashkil qilish to‘g‘risida”gi PF-447-son farmoni, O‘zbekiston

Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining 1992 yil 20 oktabrdagi "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida"gi 484-son qarori qabul qilinib, turizm, shu jumladan mehmonxonalar faoliyatini tartibga solib turadigan tashkiliy-huquqiy mexanizm yaratildi.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 yil 27 iyuldagi "O'zbekturizm" milliy kompaniyasini tashkil qilish to'g'risida"gi PF-447-son farmoni bilan O'zbekistonda Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashi turizm va ekskursiyalar Respublika Kengashining, "Sputnik" Xalqaro yoshlar turizmi Byurosining "Intur-Toj" qo'shma korxonasining, respublika xo'jalik hisobidagi "Sayyohintur" birlashmasining sobiq SSSR Davlat chet el turizmi komiteti korxonalarining shular negizida "O'zbekturizm" Milliy kompaniyasini tashkil etish to'g'risidagi taklifi qabul qilindi. "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi O'zbekiston hududida turizm sohasidagi yagona siyosat ishlab chiqilib, amalga oshirilishini ta'minlaydigan muvofiqlashtiruvchi bosh organ deb e'lon qilindi.

"O'zbekturizm" faoliyatining bosh vazifalari va yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi:

turizm sohasida respublikaning yagona siyosatini amalga oshirish;

turizmning xo'jalik tarmoqlari majmuini rivojlantirish;

turizmning barcha turlarini rivojlantirish uchun huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarni hamda shart-sharoitlarni vujudga keltirish;

turistik markazlaridan oqilona foydalanish, xorijiy sarmoyalarni jalb etish yo'li bilan zamonaviy turistik komplekslarni barpo etish;

ekskursiyalar uchun tarixiy me'morchilik inshootlarini ta'mirlash;

yirik ajnabiy firmalar va kompaniyalar bilan birga qo'shma turistik xizmatlar va korxonalarini tashkil etish;

jahon bozorida talab qilinayotgan yangi turistik marshrutlar va xizmatlarning turlarini tatbiq qilish;

turizm tarmoqlari uchun kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash;

O'zbekiston hududida ish yurituvchi barcha mulkchilik shaklidagi korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga turizm sohasida shug'ullanish huquqini beradigan sertifikatlarni topshirish hamda ular faoliyatini nazorat qilish;

tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish;

o'zining ishlab chiqarish va tijorat tuzilmasini tashkil qilish;

chet ellardagi o'z vakolatxonalarini va byurolari orqali respublikaning turizm sohasidagi g'oyat katta imkoniyatlarini reklama qilish" [3].

Turizm sohasida yagona muvofiqlashtiruvchi organning qaytadan tashkil etilishi respublikaning turizm salohiyatini oshirish borasidagi islohotlari uchun muhim qadam bo'ldi. Chunki mustaqillikning ilk yillarida davlat hokimiyatidagi barcha muassasalar yangicha formatda tashkil etildi. Bu paytda bozor munosabatlariga o'tilayotgan, davlat o'z tasarrufidagi mulklarini bosqichma-bosqich xususiyalashtirayotgan davrlar edi. Biz aytmoqchimizki, boshqa sohalar kabi turizm, shu jumladan uning ajralmas qismi bo'lgan mehmonxonalar ham bozor talablariga moslashishga majbur bo'ldi. Sohani tartibga solib turadigan alohida qonunchilik tizimini shakllantirish ham mazkur ehtiyojlardan kelib chiqdi.

Xizmat ko'rsatish sohasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga solib turishga xizmat qiladigan qonunchilikdan biri turizm haqidagi qonun edi. Mustaqillik yillarida ilk bor 1999 yil 20 avgustda "Turizm to'g'risida"gi 830-I-son O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi. Turistik faoliyatning barcha jihatlarini qamrab olingan ushbu qonun 2019 yil 20 oktabrda o'z kuchini yo'qotdi. Lekin 20 yil

davomida turizm faoliyatini, shu jumladan mehmonxona faoliyatini tartibga solib turish uchun asos qonun rolini bajardi.

Qonunda "turistik industriya" (turistik faoliyatning turistlarga xizmat ko'rsatishni ta'minlovchi turli sub'ektlari (mehmonxonalar, turistik komplekslar, kempinglar, motellar, pansionatlar, umumiy ovqatlanish, transport korxonalari, madaniyat, sport muassasalari va boshqalar) majmui, tur (muayyan yo'nalish bo'yicha turistik xizmatlar majmui (joy bandlash, joylashtirish, ovqatlanirish, transport, rekreatsiya, ekskursiya xizmatlari va boshqa xizmatlar) bilan ta'minlangan aniq muddatlardagi turistik sayohat), turistik xizmatlar (turistik faoliyat sub'ektlarining joylashtirish, ovqatlanirish, transport, axborot-reklama xizmatlari ko'rsatish borasidagi, shuningdek turistlarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan boshqa xizmatlari) kabi tushunchalar aniqlashtirildi [4].

Xuddi shu davrga kelib o'tish davrining qiyin davrlari ortda qoldi. Ijtimoiy-iqtisodiy muammolar mavjud bo'lsa-da, tahlikali va iste'mol tovarlari tanqisligi birmuncha barham topdi. Bundan tashqari, O'zbekistonning tarixiy obidalari va muqaddas ziyoratgohlari bilan tanishish uchun xorijiy sayyohlar oqimi faollasha boshladi. Chunki mustaqil davlat sifatida xalqaro miqyosda o'z nufuzini topa boshladi. Shuning uchun turizm salohiyatini oshirish bo'yicha alohida dastur qabul qilindi. Jumladan, 1999 yil 15 aprelda qabul qilingan PF-2286-sonli "2005 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekistonda turizmni rivojlantirish davlat dasturi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonida mulkchilik shaklidan qat'i nazar, sayyohlik tashkilotlari chetdan keltiriladigan texnologiya va mehmonxona uskunalari, sayyohlik maqsadlariga mo'ljallangan transport vositalari uchun bojxona poshinalari to'lashdan 3 yil muddatga ozod qilindi [5]. Ushbu dasturiy hujjat 2020 yil 28 sentabrgacha amalda bo'ldi.

Haqiqatda ham 1999 yil turizmga e'tibor berilishining yangi davrini boshlab berdi. Mazkur yildan boshlab turizm sohasi bo'yicha o'rta-maxsus va oliy ma'lumotli kadrlarni tayyorlash bo'yicha normativ-huquqiy hujjat ishlab chiqildi. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 2 iyuldagi "O'zbekistonda turizm sohasi uchun kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 324-son qarori turizm bo'yicha zamon talablari darajasida mutaxassis kadrlar tayyorlaydigan maxsus ta'lim muassasalarini yaratish hamda shu asosda mamlakatimizda turizmning iqtisodiy salohiyatini mustahkamlash va uning samaradorligini yanada oshirish maqsadida qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi bilan birgalikda 1999 yil 1 avgustga qadar Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tarkibida xalqaro turizm fakultetini, Toshkent shahar mehmonxona xo'jaligi va turizm litseyi negizida Toshkent turizm kasb-hunar kollejini tashkil etish nazarda tutildi. Toshkent madaniyat instituti bakalavriatiga turizm sohasi uchun rejalashtirilgan 80 ta qabul kvotasi (40 ta davlat grantlari va 40 ta to'lov-kontrakt asosida) Toshkent davlat iqtisodiyot universitetiga o'tkazildi. Toshkent shahridagi yirik oliy ta'lim muassasasida turizm bo'yicha kadrlar tayyorlashni takomillashtirilishi sohani sifatli va malakali kadrlar bilan ta'minlashga xizmat qildi.

Qaror doirasida bir qancha shaharlarda o'rta maxsus kasb-hunar kollejlarni barpo etish ham nazarda tutildi. Jumladan, 2000-2005 yillar mobaynida, zarur pedagogik kadrlar tayyorlanishini hisobga olgan holda, Samarqand, Buxoro, Xiva, Farg'ona, Termiz va Shahrisabz shaharlarida turizmga ixtisoslashtirilgan kasb-hunar kollejlarni tashkil etish rejasini 1999 yilning 1 sentabriga qadar tuzish va bosqichma-bosqich amalga oshirish nazarda tutildi. O'rta

maxsus kasb-hunar kollejarining barpo etilishi har jihatdan qulay hisoblangan. Chunki turizm sohasiga tezkor va moslashuvchan kadrlar tayyorlashda kasb-hunar kollejarining imkoniyatlari yetarli edi.

Shu bilan birgalikda, Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining xalqaro turizm fakultetini va Toshkent turizm kasb-hunar kollejini malakali pedagogik kadrlar bilan ta'minlash, ta'lim sohasidagi xalqaro aloqalarga tayangan holda, mamlakatimizga xorijdan yuqori malakali pedagoglarni muntazam ravishda taklif etish va ularni o'qish jarayoniga jalb qilishni amalga oshirish ko'rsatib o'tildi.

Tahlil va natijalar. Faqat tashkiliy-institutsional o'zgarishlar emas, balki normativ-huquqiy hujjat bilan turizm sohasidagi kadrlar tayyorlashning mazmuniga ham talablar va vazifalar ishlab chiqildi. Jumladan, bu borada 1999/2000 o'quv yili mobaynida, turizm bo'yicha chet eldagi nufuzli o'quv markazlarida qo'llanilayotgan darsliklar mazmunini o'rganib chiqish, uni o'zbek xalqining boy an'ana va qadriyatlarini bilan uyg'unlashtirgan holda, respublikada turizm yo'nalishidagi ta'lim muassasalari uchun zamonaviy darsliklar va o'quv adabiyotlarini yaratish hamda nashr etishni ta'minlash, turizm bo'yicha tashkil etilayotgan ta'lim muassasalarini zarur asbob-uskuna va mebellar, zamonaviy kompyuter texnikasi va chet tillarni mukammal o'qitish vositalari bilan jihozlash, xalqaro va xorijiy turistik tashkilotlar hamda yetakchi o'quv-ilmiiy markazlari bilan samarali hamkorlik qilish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, Butunjahon turistik tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan o'tkaziladigan turistik dasturlarda ishtirok etishda amaliy yordam berish va faol qatnashish vazifalarini keltirish mumkin.

Turizm sohasida kadrlar tayyorlovchi ta'lim muassasalarining barchasi davlat tasarrufida ekanligidan hamda malakali kadrlarga bo'lgan talab oshib borayotganidan kelib chiqib, "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi barcha ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va rivojlantirish uchun doimiy hokimiy ekanligi nazarda tutildi [6].

So'nggi yillarda turizmga e'tibor yangi bosqichga ko'tarildi. Turizmni rivojlantirish sohasida tashkiliy-tuzilmaviy o'zgarishlar qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 2 dekabrda "O'zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4861-sonli farmoni bilan "O'zbekturizm" Milliy kompaniyasi negizida O'zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi tashkil etildi [7].

Shuningdek, "gidlar (ekskursiya yetakchilari), kuzatib boruvchi-yo'riqchilarning xizmatlari jismoniy shaxslar yoki yuridik shaxslarning xodimlari tomonidan faqat ular oliy yoki o'rta maxsus kasb-hunar ta'lim to'g'risidagi diplom yoxud gidlar (ekskursiya yetakchilari) yo'nalishi bo'yicha davlat namunasidagi qayta tayyorlash to'g'risidagi guvohnoma yoki O'zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi tomonidan beriladigan malaka sertifikatini olgandan keyin amalga oshirilishi mumkin"ligi qat'iy ko'rsatib o'tildi.

Sohani rivojlantirish maqsadida turizm sohasida xalqaro darajadagi kadrlar tayyorlash ko'zda tutildi. Shu vaqtga qadar turizm yo'nalishida oliy ma'lumotli kadrlar muayyan oliy ta'lim muassasalari tarkibida tayyorlangan. Alohida ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasasi bo'lmagan. Shundan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 iyundagi "Ipak yo'li" turizm xalqaro universitetini tashkil etish to'g'risida" PQ-3815-son qarori bilan Samarqand shahrida "Ipak yo'li" turizm xalqaro universiteti ochildi.

Bunday ko'zlangan maqsad "xalqaro turizm sohasida professional kadrlar tayyorlash tizimini tashkil etish hamda ilmiy-tadqiqot ishlari va ijodiy ishlarni olib borish bo'yicha respublikaning tashabbuslarini amaliy ro'yobga chiqarish, Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo davlatlarning tarixiy va madaniy-gumanitar aloqalarini yanada rivojlantirish" hisoblanadi [8].

Turizm sohasi sport va madaniy soha bilan uzviylikka ega. Jumladan, sport turizm bilan birga rivojlangan. Turizmni rivojlantirishdan maqsadlardan biri ham insonlarning munosib dam olishi orqali sog'lom turmush-tarzi rivojlantirishdir. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 6 apreldagi "Turizm, sport va madaniy meros sohaslarida davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-6199-son farmoni [9] hamda "Turizm va sport vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2021 yil 6 apreldagi PQ-5054-son qarori [10] bilan Jismoniy tarbiya va sport vazirligi hamda Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi negizida Turizm va sport vazirligi tashkil etildi.

Xulosa qilib aytganda, turizm va mehmonxona faoliyati davlat siyosatining ustuvor sohasi bo'lib kelgan. Yuqoridagilardan kelib O'zbekistonda mehmonxonalar faoliyati huquqiy asoslarini yaratilishi va uning mazkur xizmat ko'rsatish turining rivojlanish jarayonini uchga bo'lish mumkin:

Birinchi bosqich – 1991-1998 yillar. Bu yillarda xususiy mulkni kafolatlagan va tadbirkorlik faoliyatining huquqiy asosiga aylangan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Turizm sohasini xususiyashtirishning dastlabki bosqichi amalga oshirildi. Turizm faoliyatini muvofiqlashtiradigan "O'zbekturizm" Milliy kompaniyasi tashkil etildi.

Ikkinchi bosqich – 1999-2015 yillar. Ushbu bosqichda turizmni rivojlantirish kompleks ravishda amalga oshirildi. "Turizm to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi. Turizm sohasi erkinlashtirildi, yangi avlod kadrlar tayyorlash tizimiga o'tildi, zamon talablariga mos mehmonxonalar barpo etildi. Turizm va mehmonxona xo'jaligi xizmat ko'rsatishning alohida tarmog'i sifatida rivojlandi.

Uchinchi bosqich – 2016 yildan keyingi yillar. Mehmonxonalar uchun davlat imtiyozlari faol tatbiq qilindi. Turizm bo'yicha kadrlar tayyorlovchi alohida xalqaro universitet tashkil etildi. Mehmonxonalar faoliyatida miqdor va sifat o'zgarishlari amalga oshirildi. Davlat tasarrufida bo'lgan yirik mehmonxonalar xususiyashtirildi. Uy mehmonxonalari va kempinglarga o'xshash moslashuvchan tuzilmalar yaratildi.

ADABIYOTLAR

1. "Ўзбекистон Республикаси Конституцияси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий қонуни. 2023 йил 1 май, ЎРҚ-837-сон // <https://lex.uz/acts/6449033>
2. "Ўзбекистон Республикаси Конституцияси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Конституциявий қонуни. 2023 йил 1 май, ЎРҚ-837-сон // <https://lex.uz/acts/6449033>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 27 июлдаги "Ўзбектуризм" миллий компаниясини ташкил қилиш тўғрисида"ги ПФ-447-сон фармони (хужжат 12.12.2016 йилда ўз кучини йўқотган) // <https://lex.uz/docs/223878>
4. "Туризм тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 1999 йил 20 август, 830-І-сон (хужжат 20.10.2019 йилда кучини йўқотган) // <https://lex.uz/docs/75375>

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 15 апрелдаги ПФ-2286-сонли “2005 йилгача бўлган даврда Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат дастури тўғрисида”ги фармони // <https://lex.uz/docs/213701>
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 2 июль 324-сон “Ўзбекистонда туризм соҳаси учун кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори // <https://lex.uz/acts/594014>
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида» 2016 йил 2 декабрдаги ПФ-4861-сонли фармони // <https://lex.uz/docs/3077025>
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ипак йўли” туризм халқаро университетини ташкил этиш тўғрисида” 28.06.2018 йилдаги ПҚ-3815-сон қарори // <https://lex.uz/docs/3799075>
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Туризм, спорт ва маданий мерос соҳаларида давлат бошқаруви тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2021 йил 6 апрелдаги ПФ-6199-сон фармони // <https://lex.uz/docs/5356705>
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Туризм ва спорт вазирлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида” 2021 йил 6 апрелдаги ПҚ-5054-сон қарори // <https://lex.uz/docs/5356603>

UDK:314.7: 94(575.1)

Gulmira AZAMATOVA,
Jizzax politexnika instituti o'qituvchisi
E-mail: g.azamatova1987@bk.ru

O'zMU professori, t.f.d X.Yunusova taqrizi asosida

REFORMS CONCERNING LABOR MIGRATION OF WOMEN IN UZBEKISTAN'S NEW DEVELOPMENT STAGE

Annotation

This article describes labor migration, which has become important in the current globalization process, and the characteristics of women's labor migration in New Uzbekistan. At the new stage of Uzbekistan's development, it is analyzed that the attitude towards the citizens working abroad has fundamentally changed, that a new system of studying and solving the problems and needs of labor migrants has been introduced.

Key words: migration, labor migration, women, New Uzbekistan, population employment, external migration.

РЕФОРМЫ В ОБЛАСТИ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ ЖЕНЩИН НА НОВОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В данной статье описывается трудовая миграция, ставшая важной в современном процессе глобализации, и особенности женской трудовой миграции в Новом Узбекистане. На новом этапе развития Узбекистана проанализировано, что радикально изменилось отношение к гражданам, работающим за рубежом, внедрена новая система изучения и решения проблем и потребностей трудовых мигрантов.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, женщины, Новый Узбекистан, занятость населения, внешняя миграция.

O'ZBEKISTONNING YANGI TARAQQIYOT BOSQICHIDA XOTIN-QIZLAR MEHNAT MIGRATSIYASI BORASIDA OLIB BORILAYOTGAN ISLOHOTLAR

Аннотация

Ushbu maqolada hozirgi globallashuv jarayonida muhim ahamiyat kasb etgan mehnat migratsiyasi va Yangi O'zbekistonda xotin-qizlar mehnat migratsiyasi xususiyatlari yoritilgan. O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida xorijda mehnat qilayotgan fuqarolarga nisbatan munosabat tubdan o'zgarganligi, mehnat migrantlarining muammo va ehtiyojlarini o'rganish, hal qilishning yangi tizimi joriy qilinganligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: migratsiya, mehnat migratsiyasi, xotin-qizlar, Yangi O'zbekiston, aholi bandligi, tashqi migratsiya.

Kirish. Dunyo davlatlaridagi integratsiya jarayonlari, mintaqalararo notinchlik, ekologik ofat kabi bir qator muammolar tufayli, bugungi kunga kelib ham dunyo davlatlari bo'yicha migratsiya oqimi kuchayib bormoqda. Hozirgi xalqaro migratsiyada asosiy o'rinni mehnat migratsiyasi egallaydi. Unda aholining mehnatga layoqatli qatlami moddiy ehtiyoj tufayli bir davlatdan boshqasiga doimiy yoki vaqtinchalik ish topish maqsadida ko'chib boradi. Butun dunyoda mehnat migrantlarining soni ortib borayotganligining asosiy sabablari bozor iqtisodiyoti sharoitida insonning hayot kechirishi uchun iqtisodiy omillar muhim ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida ham migratsiya jarayoni, jumladan, xotin-qizlar mehnat migratsiyasining o'ziga xos ijobiy va salbiy tomonlari saqlanib qoldi. Muammo va qiyinchiliklar bilan birgalikda turli iqtisodiy-ijtimoiy, madaniy-gumanitar sohalarida qator o'zgarishlar yuzaga keldi. Mehnat migrantlarining asosiy qismi 80,9 foizga teng bo'ldi. Ayol migrantlar esa 19,1 foizga teng bo'lib, 2016-yilga kelib 3,7 ga ortdi[1].

2016-yil oxirida O'zbekistonda ro'y bergan siyosiy o'zgarishlar bilan hukumat mamlakatdagi migratsiya siyosatini har taraflama qo'llab-quvvatlashni takomillash-tirishga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Xususan, O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida xorijda mehnat qilayotgan fuqarolarga nisbatan munosabat tubdan o'zgardi, mehnat migrantlari bilan muloqot o'rnatildi, ularning muammo va ehtiyojlarini o'rganish, hal qilishning yangi tizimi

joriy qilindi. Chunki migratsiya oqimini to'xtatib bo'lmashligi bois so'nggi yillarda xorijda mehnat faoliyati bilan shug'ullanayotgan mehnat migrantlarining, xususan, xotin-qizlarning qonuniy asosda mehnat qilish, ta'lim olish, tibbiy xizmat va ijtimoiy sug'urtadan foydalanish imkoniyatini yaratish uchun mamlakat mavjud imkoniyatlaridan foydalandi.

Tahlil va natijalar. 2017-yil yakunlariga ko'ra, O'zbekistonda ish topish ilinjida 1 mln. 630 mingdan ortiq fuqarolar mamlakatni tark etdi. Ulardan 1 millionga yaqini, ya'ni 944 ming 328 nafari Rossiya Federatsiyasiga, 626 ming 791 nafari Qozog'istonga, qolganlari Turkiya, Janubiy Koreya va boshqa davlatlarga chiqib ketdi[3].

Bu o'z navbatida, nafaqat fuqarolarning o'zini, balki O'zbekiston hukumatini ham yanada qat'iy qadam bilan chora-tadbirlar ko'rishga, migrantlarni, ayniqsa, eng avvalo ayolarni himoya qilishga, real salbiy oqibatlarining oldini olishga qaratilgan samarali mexanizmlar ishlab chiqilishini talab etdi.

Migratsiya jarayonida xotin-qizlarning xatti-harakatiga baho berishda ularning tarkibi, yoshi, jinsi, ma'lumot darajasi va kasbiy tayyorgarligiga bog'liqligini o'rganish ham muhim masala hisoblandi. Bunda xotin-qizlarni ish bilan ta'minlash ularni ijtimoiy himoyalash tizimini yanada mustahkamlashning asosiy omillaridan biri bo'ldi. Respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning samarasini yanada oshirish, har taraflama davlat va jamiyatning tez rivojlanishiga shart-sharoitlar yaratish hamda hayotning barcha sohalarini

liberallashtirishda muhim yo'nalishlarni bajarish maqsadida ishlab chiqildi va amalga oshirildi. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish Harakatlar strategiyasining bir necha muhim masalalari bilan birga, jamiyatda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, shuningdek ularning ichki va tashqi mehnat migratsiyadagi ishtirokini tartibga solish muhim yo'nalish qilib belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi "O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 3001-son qarori[4] bilan tasdiqlangan "Mehnat organlari faoliyatini yanada takomillashtirish va aholi bandligini ta'minlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi"da Xalqaro Mehnat tashkilotining mehnat migrantlari to'g'risidagi 97-son Konvensiyasi[5] ni qabul qilish masalasini o'rganilib chiqishi belgilandi. Ushbu Konvensiya mehnat migrantlarining mehnat faoliyati, ularning mol-mulki hamda oila a'zolari bilan bog'liq bo'lgan jihatlarni qamrab olgan.

2018-yilda xotin-qizlar o'rtasida noqonuniy mehnat migratsiyasining salbiy oqibatlarini oldini olish, noqonuniy migratsiya jabrdiydalarini rehabilitatsiya qilish, ijtimoiy hayotga moslashtirish, jamiyatda o'z o'rnini topishiga ko'maklashish, ish bilan ta'minlash, jamoatchilik ishlariga faol jalb etish maqsadida O'zbekiston Respublikasining Xotin-qizlar qo'mitasi va "Mahalla" xayriya jamoat fondi, tuman ichki ishlar bo'limi tomonidan hamkorlik rejasi qabul qilindi, barcha viloyatlarda ishchi guruhlarini tashkil etildi. Xususan, 2018-yilda Qoraqalpog'istonda 20 mingga yaqin ishsiz ayol aniqlangan va ulardan 18 ming 184 nafar ayollar ish bilan ta'minlandi[6].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasining tashqi mehnat migratsiya tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3839-son Qarori[7] ijrosi O'zbekiston Respublikasi tashqi mehnat migratsiya faoliyatini yanada takomillashtirishga xizmat qildi.

2018-yil 16-oktabrdagi "Xususiy bandlik agentliklari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasining qonuni[8] mamlakatda xususiy bandlik agentliklarining faoliyati bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soldi. Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston, Turkiya, Yaponiya va Birlashgan Arab Amirliqi o'rtasida mehnat migratsiyasi bo'yicha hukumatlararo bitimlar tuzildi, chet elda ishlayotgan fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini muhofaza qilish maqsadida alohida jamg'arma tashkil etildi.

2018-yil 12-dekabrda O'zbekistonda mehnat migrantlari ijtimoiy manfaatlarining muhofaza qilish maqsadida Xalqaro migratsiya tashkiloti Konstitutsiyasi ratifikatsiya qilindi. Shu asnoda, 2019-yil O'zbekiston Respublikasi va Xalqaro Migratsiya Tashkiloti o'rtasida hamkorlikni takomillashtirish chora-tadbirlari rejasi ishlab chiqildi. Bu esa O'zbekistonni Xalqaro Migratsiya Tashkilotining 173 ta a'zosi va 8 ta kuzatuvchi davlatlari safiga kirishini ta'minladi. 2020-yil 15-sentabrdagi "Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4829-son Prezident qarori[9] bo'yicha chet elda mehnat qilayotgan shaxslarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, migrantlarning huquqi, qonuniy manfaatlarini himoya qilish jamg'armasi tashkil etildi, mehnat migrantlarining hayoti va sog'lig'ini sug'urtalash, ularning oila a'zolari uchun ipoteka kreditlarini ajratish amaliyoti joriy qilindi. Xorijda ishlayotgan fuqarolarga nisbatan munosabat tubdan o'zgarib, mehnat migrantlari bilan muloqot o'rnatildi, ularning muammo va ehtiyojlarini o'rganish hamda hal qilish uchun o'ziga xos tizim joriy qilindi. Shu bilan birga, xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan fuqarolarni qo'llab-quvvatlash

mexanizmlarini takomillashtirish, mehnat migratsiyasidan qaytib kelgan shaxslarning reintegratsiyasini ta'minlash, ularning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi uchun munosib shart-sharoitlarni yaratishda nazarda tutilgan chora-tadbirlar qabul qilish talab etildi[10]. Shunga muvofiq, mehnat migrantlarini xorijga ketishidan oldin tayyorlash, kasbga, tilga o'qitish, ularga munosib ish o'rni topib berish, xorijga ketganidan keyin ularni moddiy qo'llab-quvvatlash, qaytib kelgach esa yashab turgan joylarida bandligini ta'minlash, tadbirkorlik tashabbuslarini rivojlantirish va rag'batlantirish kabi bir qator tizimli ishlar amalga oshirilmog'da. Maqsad xorijda ishlayotgan fuqarolar mehnat sharoitlarini yaxshilash, ularga moddiy va boshqa yordamlarni ko'rsatishdan iborat bo'ldi.

Migratsiya faqat ishchi kuchi migratsiyasidan iborat emas. Qochoqlar, boshpana so'rovchilar va surgun qilinganlar migratsiya oqimining bir qismi hisoblanadi. Mehnatkash migrantlar, qochoqlar, siyosiy boshpana so'rganlar kabi boshqa toifalardan farq qilgan holda, irqi, dini, fuqaroligi, muayyan ijtimoiy guruhga mansubligi tufayli ta'qib ostida bo'lmaydigan hamda o'z mamlakatidagiga ko'ra ko'proq haq olish yoki umuman haq olish maqsadida o'zga mamlakatda mehnat faoliyati bilan shug'ullanayotgan shaxs mehnatkash-migrant hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida mehnat resurslarining yil sayin o'sib borishi xotin-qizlar bandligini ta'minlash borasida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarib, mehnat resurslarining tashqi migratsiyasini kuchaytirdi. 2020-yilda turli maqsadda uchun chet elga ketayotgan O'zbekistonliklarning 58% (8 mln. kishi)ni esa erkaklar, 42% (5,8 mln. kishi)ni ayollar tashkil etdi[11]. Oxirgi 5 yil ichida ish topish ilinjidagi mehnat migratsiyasining geografiyasi o'zgardi, Turkiya, Janubiy Koreya, AQSH, Isroil, Birlashgan Arab Amirliqi va Qozog'istonga ishchilar oqimi tobora o'sib borayotgani kuzatildi[12]. 2021-yilda Rossiya, Qozog'iston va Turkiyada Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari Agentligining qo'shimcha 24 ta vakolatxonasi ta'sis etildi. Jami 94 mingga yaqin xorijda ishlash istagida bo'lgan fuqarolar "Ishga marhamat" monomarkazi, kasb-hunarga o'qitish markazlari va qisqa muddatli kurslarda o'qitildi. 31 ta xorijiy davlatning 359 ta ish beruvchisi va kadrlar agentligi bilan tuzilgan shartnomalar asosida 135 ming 504 fuqaro xorijga ishlashga yuborildi[13].

2021-yilda 502 ming fuqaro xorijdan qaytdi. Ularning 202 ming nafari ayollarni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yil yakuniga kelib 2,5 ming nafar ayol "Tadbirkor migrant" loyihasi doirasida o'qitildi, hududlarda ular bo'yicha monitoring o'tkazib borildi. Shu 2,5 ming ayoldan 102 nafari tadbirkorlikni boshlab yangi ish o'rinlari yaratildi[14]. 2021-yilning 6 oyi mobaynida 192,2 ming ishsiz xotin-qizlarga bandlik xizmatlari ko'rsatildi. To'rt oy davomida 8,3 ming ehtiyojmand xotin-qizlarning ishga joylashishiga ko'maklashildi. 41,2 ming nafar ish bilan ta'minlanmagan xotin-qizlar haq to'lanadigan jamoat ishlariga jalb etilgan va ularning maoshi uchun 35,2 milliard so'm mablag' yo'naltirildi[15].

Xulosa va takliflar. Xotin-qizlar o'rtasida ichki migratsiyada ishsizlik muammosining ijtimoiy salbiy oqibatlaridan biri mardikorlik, ya'ni bir martalik yollanma mehnat faoliyatida kuzatilib, tahlil etilganda malaka darajasining past ekanligi yoki asosan umumiy o'rta ma'lumotlilik, biror kasb-hunarga ega bo'lmaslik, ishsizlik, turmushidan ajralgani va boquvchisining yo'qligi, turar-joyga ega emasligi, sha'riy nikohlar, er-xotin munosabatlaridagi nosog'lom ma'naviy muhit kabi muammolar bunga sabab bo'layotganligi aniqlandi. Jahonda taraqqiy etayotgan davlatlarning aksariyatida mehnat migrantlari kichik dehqon xo'jaliklarida vaqtinchalik, ish haqi yuqori bo'lmagan past

malakali mehnat faoliyatini olib borish bilan band bo'lib qolishlari davom etmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты. /Отв. ред. Зайончковская Ж.А.- М.: ИИП РАН, 2003.
2. Mehnat migratsiyasi tizimidagi vazifalarning amaliy yechimi // Xalq so'zi. 2018- yil 7-iyul.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-mayda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 3001-sonli qarori.
4. "Mehnat organlari faoliyatini yanada takomillashtirish va aholi bandligini ta'minlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi"da Xalqaro Mehnat Tashkilotining mehnat migrantlari to'g'risidagi 97-sonli Konvensiyasi.
5. O'zbekiston xotin-qizlar qo'mitasi joriy arxivi. 2018-yil ma'lumotlari.
6. Yarim million o'zbek ayoli xorijda ishlayapti - O'zbekistonda ularga ish topib berish mexanizmi bormi? <https://kun.uz/news/2022/04/14/yarim-million-ozbek-ayoli-xorijda-ishlayapti-ozbekistonda-ularga-ish-topib-berish-mexanizmi-bormi?> Murojaat sanasi: 5-iyun 2022-yil.
7. <https://review.uz/uz/post/mehnat-migratsiyasi-va-uning-salbiy-oqibatlarini-bartaraf-etish>. Murojaat sanasi:28-dekabr 2020-yil.
8. <https://lex.uz/uz/docs/-4997972>.
9. Abduramanov X.X. Oilaning demografik rivojlanish tendensiyalarini baholash. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 6, (№ 00038) noyabr-dekabr, 2018-yil.11-b. www.iqtisodiyot.uz
10. Ishonxodjayev S.A. Mehnatkash-migrantlar huquqlarini himoya qilishning xalqaro-huquqiy masalalari. Yuridik fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2010. – B.27.
11. Qaytish migratsiyasi – xalqaro yondashuvlar va markaziy Osiyoning o'ziga xos xususiyatlari // © 2020 International Organization for Migration (IOM) – B.102.
12. Mehnat migratsiyasi va tendensiyalar // [https:// www. uzanalytics.com/ iqtisodiet/graphics/4423](https://www.uzanalytics.com/iqtisodiet/graphics/4423). Murojaat sanasi: 11-aprel 2021-yil.
13. <https://yuz.uz/news/senat-qomitasi-bandlik-va-mehnat-munosabatlari-vazirligi-huzuridagi-tashqi-mehnat-migratsiyasi-agentligining-axborotini-eshitdi>. Murojaat sanasi: 17-yanvar 2023-yil.
14. Ayollar bandligini oshirish yo'lida // Xalq so'zi, 2021-yil 1-iyun, №114 (7894). – B.3.
15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 2018-yil 12-avgust kuni "O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini xorijda uyushgan holda ishga joylashtirish tizimini yanada takomillashtirish va tubdan qayta ko'rib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 725-sonli qarori.// <https://lex.uz/docs/3903307>.

UDK: 94 (575.146)

Umidjon BAQOYEV,
Buxoro davlat universiteti magistranti
E-mail: umidjonbaqoyev7@gmail.com

PhD, professor A.Zamonov taqrizi asosida

ASHTARXONIYLAR SULOLASI VA SAFAVIYLAR DAVLATI HARBIY- SIYOSIY ALOQALARI TARIXIDAN

Аннотация

Mazkur maqolada Ashtarxoniylar sulolasi va Safaviylar davlati siyosiy aloqalari manbalar va ilmiy adabiyotlar orqali tahlil qilingan. Buxoro xoni shayboniy Abdullaxon II harakatlari natijasida tutib turilgan Xuroson Abdulmo‘minxon vafotidan so‘ng, Eronda hukmronlik qilayotgan Safaviylar sulolasi ta‘siriga tushib qolgan edi. Safaviylar ushbu hududlar bilan cheklanib qolmay, Balx hatto Buxoroni ham o‘zlariga qaram qilish yo‘llarini qidirganlar. Maqolada Eron-Buxoro o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, Xuroson bosib olinganidan so‘ng Balx uchun kurash kabi masalalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Balx, Hirot, shayboniy sultonlar, ashtarxoniylar, safaviylar, shoh, xon, amir.

ИЗ ИСТОРИИ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ДИНАСТИИ АШТАРХАНИДОВ И ГОСУДАРСТВА СЕФАВИДОВ

Аннотация

В данной статье на основе источников и научной литературы анализируются политические отношения между династией Аштарханидов и государством Сефевидов. После смерти бухарского хана Шейбани Абдулла-хана II Герат и Хорасан в целом попали под влияние правящей Ираном династии Сефевидов. Сефевиды не ограничивались этими регионами и искали пути подчинить себе Балх и даже Бухару. В статье рассматриваются такие вопросы, как взаимоотношения Ирана и Бухары, борьба за Балх после завоевания Хорасана.

Ключевые слова: Балх, Герат, Шайбанитские султаны, Аштарханиды, Сефевиды, король, хан, эмир.

FROM THE HISTORY OF THE MILITARY AND POLITICAL RELATIONS OF THE ASHTARKHANID DYNASTY AND THE SAFAVID STATE

Annotation

This article analyzes the political relations between the Ashtarkhanid dynasty and the Safavid state through sources and scientific literature. After the death of Bukhara Khan Shaybani Abdullah Khan II, Herat and Khurasan in general fell under the influence of the Safavid dynasty ruling Iran. The Safavids did not limit themselves to these regions, they looked for ways to subjugate Balkh and even Bukhara. The article covers issues such as mutual relations between Iran and Bukhara, the struggle for Balkh after the conquest of Khorasan.

Key words: Balkh, Herat, Shaibani sultans, Ashtarkhanids, Safavids, king, khan, emir.

Kirish. Xuroson Safaviylar sulolasi hukmronligiga o‘tgandan so‘ng, Eronning Buxoro xonligi bilan munosabatlari yomonlashgan. Buning asosiy sabablaridan biri shoh hukumatining ularga qarshi olib borgan siyosati edi. Bu siyosat O‘rta Osiyodagi unumdor yerlarni va boy shaharlarni bosib olishga qaratilgan. O‘rta Osiyo Safaviylar sulolasini boshqa tomondan ham o‘ziga tortgan. Ya‘ni Safaviylarning bir qator boshqa davlatlar, jumladan, Sibir va Sharqiy Turkiston bilan savdo-sotiq bog‘lagan yo‘llar ham shu yerdan o‘tgan. Safaviylar davlati bilan xorijiy davlatlar o‘rtasida O‘rta Osiyolik savdogarlar vositachilik qilgan[5].

Safaviylarning asosiy maqsadlaridan biri bu Balx va hatto Buxoroni egallash bo‘lgan. Tarixchi olim Azamat Ziyo fikriga ko‘ra, qizilboshlar (1602, 1605, 1606, 1607) bir necha bor ushbu rejalarini amalga oshirganiga qaramay, biror bir natijaga erisha olmagan[8].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ashtarxoniylar sulolasi va Safaviylar davlati harbiy-siyosiy aloqalari tarixining turli jihatlarini Iskandarbek Munshiyning “Tarixi olamroyi Abbosiy”, Hoji Mir Muhammad Salimning “Silsilat us-salotin”, Muhammad Yusuf Munshiyning “Tarixi Muqimxoniy” kabi asarlardan o‘rganish mumkin. Shuningdek, N.D. Miloxo-Maklay (1980), Azamat Ziyo (1989, 1990, 2001) Audrey Burton (1997), A.M.Dehkurdiy (2006), A. Saidov

(2010), Tofiq Nejevli (2021) kabi olimlar Eron-Buxoro siyosiy aloqalari tarixi bilan bog‘liq maxsus tadqiqotlar olib borgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani yozishda tarixiylik, tizimlilik, xolislik, qiyosiy tahlil va statistik usullardan foydalanilib, Buxoro xonligini idora qilgan Ashtarxoniylar va Safaviylar sulolasi o‘rtasidagi o‘zaro siyosiy munosabatlar tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar. Shoh Abbos I Xurosonni bosib olganidan so‘ng[6] darhol o‘z rejalarini amalga oshirishga kirishadi va 1599-yilda Xurosonga boradi. Uning tashrifidan maqsad Mashhaddagi Imom Rizo ziyoratgohini ziyorat qilish bo‘lgan[5].

Abbos I ning Xurosonga tashrifining asosiy sabablaridan yana biri shimoliy hududlardagi Marv, Niso, Obivard, Dorun kabi viloyatlarni o‘z kuchi va hokimiyatini qo‘lida saqlab qolish bo‘lgan. Mazkur davrida ushbu hududlar Abbos I ning vakili Xorazm shahzodasi Nurmuhammadxon tomonidan boshqarilgan. Bu hududlarda shoh Abbos I hokimiyatining kuchayishini istamagan ko‘chmanchi qabilalar xususan naymanlar Nurmuhammadxonga qarshi bo‘lgan. Shu sababli Shoh Abbos I Nurmuhammadxonga yordam berish va o‘z mavqeyini mustahkamlash maqsadida Xurosonga boradi[5]. Shoh Abbos I Markaziy Osiyodagi ichki

tartibsizliklar va fuqarolar o'rtasidagi nizolardan o'z maqsadlari yo'lida foydalanishga qaror qilgan.

Safaviy shoh Abbos I Xurosonga yetib kelguniga qadar uning huzuriga Buxorodan shayboniy hukmdori Pirmuhammadxon va Marvdan Nurmuhhammadxon elchilari kelgan. Ushbu elchiliklar shoh Abbos I ga O'rta Osiyodagi siyosiy vaziyatni yaxshi bilishga va uning ichki ishlariga aralashishga yo'l ochib bergan.

Bu davrga kelib Movarounnahrda Shayboniylar va Ashtarxoniyalar o'rtasida oliy hokimiyat uchun kurash avj olgan edi. Ulardan biri ashtarxoniyalardan Boqi Muhammadxon (1599-1605) edi. Boqi Muhammadxon qarshi yana bir shayboniy shahzoda Pirmuhammadxon Buxoro taxtini egallagan[3].

Tarixchi Iskandarbek Munshiy yozishicha, Shoh Abbos I Xurosonga ishlar bilan tanishish, Movarounnahrda vaziyatni nazorat qilish va Xorazm shahzodasi Nurmuhhammadxonni himoya qilish maqsadida Xurosonga borishga qaror qilgan. Buxoro amirlari va Pirmuhammadxon tomonidan yuborilgan elchilar Shoh Abbos I tomonidan qabul qilingan[3]. Pirmuhammadxon yuborgan elchilari orqali shoh Abbos I dan Bag'dodda qizilboshlilar tomonidan asirga olingan Jonibekning nevarasi Muhammad Ibrohimni ozod qilishni so'ragan. Buxoro amirlari ham Muhammad Ibrohimni ozod qilishni shohdan iltimos qilgan. Buxoro amirlarining maqsadi Pirmuhammadxonni taxtdan olib tashlash edi. Chunki Samarqanda hokimlik qilayotgan Boqi Muhammadxon ham Buxoroga tahdid solayotgan edi[3]. Shoh Abbos I muammoni hal qilish maqsadida vositachilik qilayotgan Nurmuhhammadxonga maktub yuborib, Buxoro amirlari o'z majburiyatlariga sodiq qolib, Marvda Muhammad Ibrohimni kutib olishlarini va masala hal bo'lganligini yozgan. Qizilboshlilar Semnan (Simnon)ga yetib borgach, Nurmuhhammadxon elchisi Shoh Abbos I tomonidan qabul qilingan. Elchi safaviy shohiga Boqi Muhammadxon Pirmuhammadxonga hujum qilib, uni o'ldirganini hamda davlatni o'z qo'lga olganini xabar bergan[1].

Boqi Muhammadxonning Movarounnahrda g'alabasi Shoh Abbos I ni Buxoro xonligini bosib olishga doir rejalaridan voz kechishga emas, faqatgina rejalarini biroz o'zgartishga majbur qilgan. Balx zodagolarining murojaati tufayli shoh Abbos I Balx ichki ishlariga aralashishga uringan. Bu vaqtda Balxdan bir elchilik Muhammad Ibrohimni talab qilib Isfahonga kelgan[2]. Chunki Boqi Muhammadxonning Movarounnahrda g'alabasi Balx amirlarini xavotirga solgan.

Balx hukmdori doiralari o'z kuchi bilan Boqi Muhammadxon qarshi kurashda hokimiyatni saqlab qolishga umid qilmadilar, bundan ko'ra ular Shoh Abbos I huzuriga Muhammad Ibrohimni ozod qilish maqsadida elchi yuborgan. Shoh Abbos I bu iltimosga darhol javob qaytaradi va bu uning rejalariga to'liq mos bo'lgan. U darhol Muhammad Ibrohimga hukmdorlik rutbasini bergan va uni o'zining "o'g'li" deb e'lon qilgan. Shu tariqa rasman shayboniy shahzodasini o'z himoyasiga olgan. Bundan tashqari, shoh Abbos I Balx hukmdori Abdulmo'minxonga maktub yozib, bu yerda azaldan marhum podshoh Jonibekxon o'g'lining ota-bobolari maskani ekanligini bildirgan[3].

Boqi Muhammadxon o'z hokimiyatini mustahkamlagan bo'lsada, Shoh Abbos I Jonibek sultonning o'g'li Muhammad Ibrohimni taxtga o'tqazishga qaror qilgan.

Boqi Muhammadxon Abdulmo'min tabrik yo'llagan bo'lsada, unga unchalik ahamiyat bermagan. U Balx hokimini ma'qullamagan. Shundan keyin, Abdulmo'minxon Boqi Muhammadxon Samarqanda jang qilish uchun askar tortadi. Balxdagi vaziyatdan xavotir olgan amirlar Shoh Abbos Iga yana maktub yo'llab, Muhammad Ibrohimni yuborishni iltimos qilgan. Shoh Abbos I Muhammad Ibrohimni ikki maktub bilan Balxga yuboradi. Maktubning biri

Abdulmo'minxonga, ikkinchisi esa Balxdagi amirlarga yozilgan. Shoh Abdulmo'minxonga "o'g'lim" deb murojaat qilib, Jonibekxonning o'g'illaridan biri bo'lgan Muhammad Ibrohim bilan adovatni tugatish va uni Balx xonligi taxtiga keltirmoqchi ekanligini bildirgan[3]. Amirlarga yozilgan maktubda esa Abbos I Jonibekxonning o'g'lini qo'llab-quvvatlashlarini so'ragan[3]. Ammo tez orada Shoh Abbos I Balx zodagonlarining asl niyatlaridan shubhalangani uchun Mashhadga kelgan Muhammad Ibrohimni yuborishni kechiktirishga qaror qilgan va Balxdagi vaziyatni aniqroq o'rganish, aholining qo'llab-quvvatlashiga aniqlik kiritishga qaror qilgan. Shu sababdan Abbos I Ruhallabey Zulqadarni o'zbek elchilari bilan birgalikda Balxga yuborgan[2].

Iskandarbek Munshiy ma'lumotlariga ko'ra, 1600-yil bahorida shoh Abbos I Hirotda borgan. U Marv hokimi Nurmuhhammadxon va Xorazm hokimi Hoji Muhammadxon elchi yuborib, ularni Movarounnahr masalalarida maslahatlashishga taklif qilgan. Hoji Muhammadxon yo'lda kasal bo'lib qolgani uchun borib bilmagan. Nurmuhhammadxon esa asossiz sabablarni aytib, kelishdan bosh tortgan[3].

1600-yil aprel oyida Balxdagi vaziyat haqida Shoh Abbos I tomonidan yuborilgan Ruhallabey Zulqadar qaytib kelgan. Ruhallabey Zulqadar aytishicha, u olib borgan maktub Balxda katta shov-shuvlarga sabab bo'lgan, balxliklarning bir qismi Muhammad Ibrohimni qo'llab-quvvatlagan, boshqalari esa uni qo'llab-quvvatlamagan.

Safaviylar shohi Balxning harbiy amaldorlari orasida ikki guruh borligini aniqlagan: biri Muhammad Ibrohim tarafdorlari, ikkinchisi, Abdulmo'minxon tarafdorlari; shu bilan birga ikkinchi tarafdorlar hokimiyatni boy berilishidan qo'rqib, Muhammad Ibrohimning Balxga kelishiga keskin qarshilik ko'rsatgan. Abdulmo'minxon tarafdorlari bir to'xtamga kelish uchun yig'ilish o'tkazganlar[3].

Ular yig'ilishda Muhammad Ibrohim Abdulmo'minxonni katta akadek hurmat qilishi va amirlarga bo'ysunishini, Movarounnahr tamomila egallaganidan keyin Abdulmo'minxon Balxda, Muhammad Ibrohim esa Buxoroda qolishi sharti bilan rozi bo'lganliklarini aytishadi. Balxdagi zodagonlar Abdulmo'minxonni ranjitmaslik uchun shahar tashqarishida Muhammad Ibrohim bilan uchrashishni rad etishgan. Maymanada Muhammad Ibrohim uchrashgan deligatsiya uning kelishuv shartlarini bajarmasligini va Abdulmo'minxonga itoat qilmasligini tushungan. Shuning uchun zodagonlarning bir qismi yig'ilishni tark etib, Balxga qaytadi. Qolgan ayonlar Muhammad Ibrohimning qizilbosh askarlar bilan kelishga qarshi chiqdi va Muhammad Ibrohimning ularga taslim bo'lishini talab qilgan. Budaqxon va Xudoyazarbek bu shartlarni rad etishgan. Har ikki tomon vakillari vaziyatga oydinlik kiritish maqsadida Shoh Abbos I bilan uchrashib, uning buyrug'ini amalga oshirishga qaror qilgan[4].

Hirotda har ikki tomonning elchilari shoh huzuriga bordilar. Abbos I qarorgohida bu boradagi uzoq muzokaralardan keyin ikkala tomonni yarashtirish bo'yicha kelishuvga erishilgan. Abdulmo'minxon "katta aka" va Muhammad Ibrohim "kenja uka" deb e'lon qilingan. Movarounnahr zabt etilganidan so'ng, ularning biri Buxoroga, ikkinchisi esa Balxga hukmdor bo'lishi kerak edi. Balx zodagonlari vakillari roziligi kelganidan so'ng, shoh Abbos I Muhammad Ibrohimni qizilbosh qo'shini bilan Balxga yuborgan. Shoh Abbos I Muhammad Ibrohimning Buxoro va Movarounnahr g'arbida boshqinchilariga qarshi qo'shin boshqarishini va bu jang rejalarida Abdulmo'minxon va zodagonlarning birgalikda qo'shilib, harakat qilishini bildirgan. Shoh Balx hokimi Abdulmo'minxonning nazorati-

dagi hududlar uchun hech bir rejasi yo'qligini o'zbeklar bilan kelishishga tayyorligini bildirgan[3].

Muhammad Ibrohimga shoh Abbos I imperiya qurollarini bergan va Mashhad hokimi Budaqxon va Ibrohim Husaynixon Feruzjondilar unga hamrohlik qilgan. Muhammad Ibrohim qizilbosh jangchilari va Xudoynazarbek bilan birgalikda Balx tomon harakatlangan[3].

Muhammad Ibrohim qizilbosh jangchilari va Xudoynazarbek hamrohligida Balx tomon harakatlangan. U sarkardalar Imomquli va Pokiza Turkmani amakisining oldiga yuborib, uning Balxga borayotganini va aholini kutib olishini bildirgan. Sarkarda Imomquli Balxga yetib borib, ushbu xabarni yetkazgan. Bir qancha zodagon va amirlar Muhammad Ibrohimni kutib olish maqsadida Maymana chegarasiga borgan. Uni kutib olishgan va ko'plab masalalar yuzasidan gaplashishgan. Balxlik zodagonlari Muhammad Ibrohimni bo'yin egmasligini tushungan[3.134]. Abdulmo'minxonga sodiq bo'lgan ba'zi kishilar shaharga qaytishgan. Bir guruh kishilar esa qizilbosh qo'shining yordamga kelishiga qarshi chiqqan. Budaqxon va Xudoynazarbeklar ushbu taklifga rozi bo'lishmagan va ushbu vaziyatni shohga bildirishgan[1]. Balx amirlari Shoh Abbos I ga o'z elchilarini yuborib, shunday takliflarni yozishgan: "Biz shuni sizga bildiramizki, Muhammad Ibrohim Buxoro qo'shinlarini tortib, Movarounnahrda soxta odamlar qo'lidan hokimiyani olsin. Bizning hukmdorimiz Abdulmo'minxon, Balx amirlari va zodagonlari bilan hamkor va hamjihatdir. Biz Balx xonligini va Abdulmo'minxon tomonidan zabt etilgan yerlarni undan tortib olishni istamaymiz va Balxga qizilbosh qo'shinlarini kelishini istamaymiz". Tomonlardan orasidagi kelishuvga erishilgach, shoh sarkarda Imomquli va Pokizani ikkinchi marotaba Balxga yuborgan va balxliklar bilan uchrashgan. Ushbu kelishuvlar natija bermagach, Abbos I murosa qilishga majbur bo'lib, Balxni egallash niyatidan voz kechgan. Ammo Muhammad Ibrohimning tarafdorlari shoh vakillari bilan yashirin kelishuvga erishgan. Mazkur kelishuvga ko'ra amaldorlar Abdulmo'minxonni taxtdan ag'darilib, Muhammad Ibrohimni hukmdor qilib ko'tarishga vada berishgan[3]. Muhammad Ibrohim shohning roziligini olib qizilbosh qo'shinlari bilan Maymanani tark etib, Balxga yo'lga tushgan. Balxga yetib borgan zahoti Muhammad Ibrohim tarafdorlari fitna uyushtirib, Abdulmo'minxonni o'ldirgan. Shundan so'ng, Muhammad Ibrohim Balx hokimi bo'lgan. Shayboniylar davlatining muhim mintaqalaridan biri bo'lgan Balx 1600-yil iyul oyida Muhammad Ibrohim qo'lga o'tgan[1]. Tez orada uning hokimiyati Maymadan Badaxshongacha, Hisori-Shodmondan Amudaryoning shimoliga qadar kengaygan. Muhammad Ibrohim ushbu vaziyatni shoh Abbos I ga xabar qilgan. Uning saltanati va qudrati haqidagi xabar Movarounnahrda yetib borib, Boqi Muhammadxonni xavotirga solgan. 1600-yil kuzida Boqi Muhammadxon Badaxshon va Balxga yurish qilgan. U

Jonibek o'g'illari va shahzodalari tomonidan boshqarayotgan Chag'oniyon va Hisori-Shodmon kabi hududlarni qamal qilgan. Bu shaharlarni hokimlik qilayotgan Jonibek o'g'illari Mahmud Sulton, Ubaydulla Sulton va Abdulla Sultonlar Boqi Muhammadxondan yengilib, Balxga Muhammad Ibrohim huzuriga panoh istab borgan. Keyinchalik Boqi Muhammadxon Termizga yurish qilgan. U qaynotasi Abdi Xo'ja Jo'yboriy Termiz hokimi otasining shayxi bo'lganidan foydalanib, shaharni jangsiz egallagan[2].

Muhammad Ibrohim Balxda yuksak martaba ega bo'lgan amirlarga qarshi qattiqqo'l siyosat olib borgan. Shu sababli Balx aholisi unga nisbatdan dushmanlik bilan munosabatda bo'la boshlagan, chunki Muhammad Ibrohim yashirincha o'zini shia deb e'tirof etib, sunniy bo'lgan aholining noroziligiga sabab bo'lgan[16]. U Balxdagi hukmronlik davrida aysh-ishratga berilib, ko'plab begunoh insonlarni qatl qila boshlagan. Hatto Shoh Abbos I tomonidan unga maslahatchi qilingan Xudoynazarbekni ham o'ldirgan. Muhammad Ibrohim Balxda atigi bir yil hukmronlik qilib, 1601-yil noyabrda vafot etgan[16.13]. Iskandarbek Munshiy ma'lumotlariga ko'ra, Muhammad Ibrohim chechak kasalligidan vafot etgan[1]. Bu davrda Muhammad Ibrohimning tarafdorlaridan biri bo'lgan Jonibekning o'g'illaridan biri Ubaydulla Sulton boshchiligida qo'zg'olon ko'tariladi. Ular Boqi Muhammadxon tomonidan yuborilgan Vali Muhammadxon boshchiligidagi qo'shinga qarshi kurashmoqchi bo'lgan. Muhammad Ibrohim vafotidan xabar topgan Boqi Muhammadxon fursatdan foydalanib, Hisori-Shodmon qal'asini qamal qilishni to'xtatib, Balxni zabt etishga qaror qilgan. U ukasi Vali Muhammadxonni Balxni zabt etish maqsadida qo'shin bilan yuborgan. Balx aholisi Boqi Muhammadxonni xayrihoh ekanligini bildirgan va Balxdagi qo'shin Vali Muhammadxon tomoniga o'tgan[7]. Ubaydulla Sultonning tarafdorlaridan biri bo'lgan devonbegi Yormuhammadbek Pirmuhammadning o'g'li Muhammad Salim va 13 yoshli shahzoda Jahongir Sultonni olib, Safaviylar shohi saroyiga qochgan. Ubaydulla Sulton va uning ukasi Boqi Muhammadxon bilan birga qolgan. Boqi Muhammadxon ularni Chag'oniyon va Hisori-Shodmonga hokim qilib tayinlagan[1]. Shunday qilib, Vali Muhammadxon bir oydan kamroq vaqt ichida Balxni egallab, Buxoro xonligi hududiga qo'shib olgan[7]. Balx yana Buxoro xonligi hududiga qo'shib olingan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Safaviylar Shayboniylar inqirozidan so'ng, muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan Xurosonni bosib olgan bo'lsada, Balx va Buxoroni o'ziga bo'ysuntira olmagan. Qizilboshlar (1602, 1605, 1606, 1607) bir necha bor ushbu rejalarini amalga oshirganiga qaramay, biror bir natijaga erisha olmagan. Shunday bo'lsada, ma'lum darajada Buxoroni 1601-1753-yillarda idora qilgan Ashtarxoniylar va Safaviylar sulolasi o'rtasida ma'lum darajada siyosiy aloqalar olib borilgan.

ADABIYOTLAR

1. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi). I kitab. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2010. – 1144 s.
2. Burton A. The Bukharans. A dynastic, diplomatic and commercial history 1550-1702. Curzon, 1997. – 664 p.
3. Tofiq Nəcəfli. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türküstan xanlıqları ilə siyasi əlaqələri. "İdeal-Print" MMC, Bakı, 2021. – 342 s.
4. Дехкурди А.М. Взаимоотношения Ирана и Бухарского ханства в XVI-первой половине XVIII вв. автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Душанбе. 2006. – 26 с.
5. Миклохо-Маклай Н. Д. Балхский поход шаха Аббаса I // Страны и народы Востока, Москва., 1980. – 147-163 с.
6. Армений Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Тошкент: Info capital group, 2019. – 256 б.
7. Мухаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А.А.Семенова. –Ташкент: 1956. – 303 с.
8. Зияев А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2000. – 368 б.
9. Юсупова Д. Мухаммад Юсуф Мунший ва унинг "Тазкирайи Муқимхоний" асари. Ўзбекистон тарихи хрестоматияси 3-жилди. – Тошкент.: «Fan va texnologiya», 2014. – 43-45 б.

10. Саидов А. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII - первой половине XVIII вв. Душанбе. 2010. – 301 с.

Sobirjon BEKNAZAROV,
Xalqaro innovatsion universitet o'qituvchisi, mustaqil talqiqotchi
E-mail: beknazarovs@mail.ru

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori X.Raxmatov taqrizi asosida

ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES UNDER AMIR TEMUR AND TIMURIDS

Annotation

This article discusses ethnic processes during the period of Amir Temur and Timurids, as well as the location of the Barlos, Kangar-Kangli, Qarluq, Arghun, Duglat, Oguz, Yasauri, Uz and Az clans, as well as their social and cultural life.

Key words. Amir Temur, Temurians, Movarunnahr, ethno-demographic processes, Barlos, Kangar-Kangli, Karluq, Arghun, Doghlat, Oghuz, Yasavuriy, Uz and from the roots and others.

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ ПРИ АМИРЕ ТЕМУРЕ И ТИМУРИДАХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются этнические процессы в период правления Амира Темура и Тимуридов, а также местонахождение родов Барлос, Кангар-Кангли, Карлук, Аргун, Дуглат, Огуз, Ясаури, Уз и Аз, а также их общественная и культурная жизнь.

Ключевые слова. Амир Темур, Темурийцы, Моваруннахр, этнодемографические процессы, Барлос, Кангар-Кангли, Карлук, Аргун, Доглат, Огуз, Ясаурий, Уз и от корней и другие.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA ETNODEMOGRAFIK JARAYONLAR

Аннотация

Ushbu maqolada Amir Temur va temuriylar davrida etnik jarayonlar, shuningdek barlos, qang'ar-qangli, qarluq, arg'un, dug'lat, o'g'uz, yasavuriy, uz va az urug'-qabilalarining joylashuvi, ularning ijtimoiy va madaniy hayoti haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar. Amir Temur, temuriylar, Movarounnahr, etnodemografik jarayonlar, barlos, qang'ar-qangli, qarluq, arg'un, dug'lat, o'g'uz, yasavuriy, uz va az urug'lari va boshq.

Amir Temur Movarounnahr hokimiyatiga kelgach, mamlakatda mo'g'ullar hukmronligi barham topadi. Uning turkiy etnik asosini rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratildi. Amir Temur saltanatining o'zagi hisoblangan Movarounnahr va unga tutash mintaqalarda mahalliy sug'diy, xorazmiy, boxtariy va sak qabilalari hamda bronza davridan e'tiboran yashab kelayotgan prototurk ajdodlarimizning talay moddiy madaniyati mavjud ediki, bu etnik qatlamlar tarkibiga V – XIII asrlar davomida juda ko'p turkiy elat va qavmlar (qangli, qarluq, chigil, xalach, turk, o'g'uz, uz, arg'un, tuxsi, yag'mo, dug'lat, sulduz, yasavuriy, qipchoq, barlos, jaloyir, arlot, va boshqalar) kirib kelib, ular ta'sirida mintaqada qadimgi eroniy tilli (sug'diy, xorazmiy, bohtariy) ajdodlarimizning turklashish jarayonini tezlashtirdi [1].

Ularning aksariyat ko'pchiligi O'rta Osiyoning Amudaryogacha bo'lgan hududlariga joylashib, mahalliy aholi bilan aralashib yashaganlar. XI–XIII asrlarga kelib Movarounnahrda etnik holat shu darajada o'zgardiki, endi bu zamin to'la qonli Turkistonga aylandi, turkiy etnik qatlam mintaqada har jihatdan hukmron etnos bo'lib qoldi. Chingizxon bosqini va Chig'atay ulusini tashkil etish munosabati bilan bu zaminga kirib kelgan mo'g'ullarning Dashti Qipchoqda qolib ketgan urug'-aymoqlari XIV – XV va keyingi asrlarda Movarounnahrda yuz bergan siyosiy voqealarda faol qatnashib, turkiylashib ketgan edilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Etnik kelib chiqish jihatidan turk qavmlariga tegishli bo'lgan **uz** va **az** qabilalari o'zbek xalqi etnogenezida o'z o'rniga ega. Ammo, ular haqidagi mavjud ma'lumotlar xilma-xil qarashlar va farazlardan iborat. Masalan, XIX asrning 60-80 yillarida tarixiy-etnografik asarlarda (G.Z.Bayer, D.A. Xvolson, F.Sum, S.M. Solovyov va boshqalar) uzlarni qipchoqlarning bir urug'i

sifatida tilga olinadi. N.M. Karamzin, M.P. Pogodin, F. Brun, P. Golubovskiyalar rus yilnomalariga asoslanib, uzlarni torklar tarkibiga kiritgan. I.N. Jiteskiy uzlarni bajaraklar qabilasiga tegishli urug' jamoasi desa, N.A. Aristov, V.V. Bartold, S.A. Pletneva, S.G. Agadjanovlar uzlarni o'g'uzlar tarkibiga kirgan qabila sifatida talqin etadi. D.A. Rasovskiy uzlarni o'g'uzlar tarkibiga kiritishni asossiz hisoblab, ularni torklar qavmiga tegishli urug' jamoalaridan biri, deydi. M.M.Ermatov "az" va "uz" etnonimlari bitta qavmga tegishli, "O'zbek" so'zi aynan ana shu atamalardan kelib chiqqan, deydi. R.A.Agaeva "o'zbek" etnik nomi "az" va "uz" etnonimlaridan kelib chiqqan. Elshunos olim K.Shoniyozovning ta'kidlashicha, "uz" va "az" etnonimlari alohida qabilalar bo'lgan. Ularni na torklar, na qipchoqlar, na bajaraklar, na o'g'uzlar tarkibidagi urug' jamoalari deb atash xatodir. Mavjud tarixiy-etnografik materiallar tahliliga ko'ra, uzlar o'tmishda turkiyda so'zlashuvchi bir necha urug' jamoalarining mustaqil qabila ittifoqi bo'lgan deydi [7].

Atoqli elshunos olim Karim Shoniyozovning yozishicha, shu asrlarda Movarounnahrda yashovchi qarluq, chigil, xalach, arg'un, barlos, jaloyir, arlot, qavchin, o'g'uz va qipchoq qavmlari salmoqli etnik guruhlar XIV – XV asrlar davomida o'troqlashib, mahalliy aholiga aralashib ketgan edi. Ularning faqat uncha katta bo'lmagan guruhlar yarim o'troqlikda yashab, lalmikor dehqonchilik va bog'dorchilik bilan birga, an'anaviy mashg'ulotlari – yaylov chorvachiligi bilan shug'ullanib kelgan. Ana shunday turk va turklashgan mo'g'ul qabilalardan ba'zi birlari haqida to'xtab o'tamiz.

XIII asrning 60-yillarida tashkil topgan Chig'atay ulusining Amir Temur va temuriylar saltanatining tayanch etnik guruhlaridan biri barloslar bo'lgan. Ular Amir Temur boshchiligidagi mo'g'ullar hukmronligini Movarounnahrda

barham topishida faol qatnashib, mamlakat ichki hayotining barcha jabhalarida oldingi saflarda bo'lgan. Amir Temir o'g'il va nabiralari u yoki bu yurtni suyrig'ol qilganda, u yerga, eng ishonchli kishilar sifatida barloslardan qo'shib yuborgan. Ulardan ma'muriy mansablarda ham foydalanilgan. Masalan, Tag'ay-bug'o barlos Buxoroni, Dodmalik barlos Histori Shodmonni, G'iyosiddin barlosning o'g'li Kirmanni boshqargan.

Amir Temur vafotidan keyin barloslar uning avlodlariga sadoqat bilan xizmat qilishda davom etadi. Shoxruh Mirzo davlat siyosatini ular doimo qo'llab-quvvatlab kelganlar, Ulug'bek 14 yil Qashg'arni o'z hukmda saqlab turishida ko'proq ularga yuqangan, Pirmuhammad barlosning Qashg'arni boshqarishida barloslar bosh-qosh bo'lgan [2].

Abdurazzoq Samarqandiyning ma'lumotlariga ko'ra, XV asrda barloslar Temuriylar davlatining turli viloyatlarida yashab, ularning vakillari amir unvonida temuriyodalarga xizmat qilgan. Ular avval joylarda etnografik urug' jamoalari sifatida yashab kelgan. Keyin mahalliy aholi til ta'sirida mutlaqo turkiylashadi. Ammo, Movarounnahr va uning atrof viloyatlarida Shayboniylar hukmronligi o'rnatilgach, barloslarning avvalgi mavkei pasayib ketdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mahalliy sug'diy tilli aholi va o'zga etnik guruhlarining turkiylashish jarayoni avval Sirdaryoning o'rta va quyi havzalarida jadal kechadi. Bu mintaqada turkiylashgan qang'ar-qangli elati tarkibi topadi. Qang'ar-qangli elatining etnik tarkibi ko'p komponentli bo'lib, unda turkiy jilo ustuvor mavqega ega edi. Biroq, Qang' davlati parchalangach, K.Shoniyo'zov qayd qilganidek, ko'p etnik komponentli qang'ar elati ham tarqab ketdi, yaxlit elat sifatida rivojlanishda davom etmadi. O'z davrida uning tarkibida bo'lgan qang'lilar Chingizxon bosqiniga qadar Xorazmda va Samarqand atrofida yashagan. Ularning asosiy qismi Dashti Qipchoqda, Balxash qo'li atrofida, Ila daryosi sohillarida ko'chib yurgan. Ularning Dashti Qipchoq guruhleri Amir Temur davrida Zarafshon vodiysi va Toshkent vohasiga ko'chib kelib, mahalliy aholi bilan aralashib o'troqlashib ketgan.

O'zbek xalqi etnik tarkibida ustuvor o'rin olgan turkiy ajdodlarimizdan yana biri qarluqlar hisoblanadi. Qarluqlarning O'rta Osiyo hududlariga kirib kelishi bir necha xronologik bosqichlarda yuz bergan. Ularning birinchi guruhi milodiy VI asrdan boshlab Farg'ona vodiysi, Toshkent vohasi va Toxaristonga kelib o'rtnashib, mahalliy aholi bilan aralashib, qorishib, o'troqlashib ketgan. Ikkinchi guruh qarluqlar mo'g'ullar bosqini davrida Ili daryosi havzasi va Yettisuvdan Toshkent va Zarafshon vohalariga, Shimoliy Toxaristonga kelib o'rtnashib, bu yerlarda oldindan kelib qolgan urug'-aymoqlari bilan qo'shib ketgan. Qarluqlarning uchinchi guruhi XV asrda Dashti Qipchoqdan Farg'ona vodiysiga ko'chib kelgan [3:166]. Qarluqlar va ularga qardosh xalach va chigil qabilalari XIV – XV asrlarda Zarafshon vohasida, Toxaristonda yashar edi. Ular Movarounnahrning siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan. Dashti Qipchoqda qolib ketgan qarluqlar guruhi Shayboniy qo'shinlari bilan birga XVI asr boshlarida Movarounnahrda kirib keladi.

Tahlil va natijalar. O'zbek xalqi etnik tarkibida arg'unlar o'z o'rnini topgan. Sirdaryoning o'ng qirg'oq quyi havzalarida yashovchi arg'unlarning ayrim guruhleri VIII – XII asrlar davomida Toshkent vohasiga, Farg'ona vodiysining O'zgan atroflariga, Zarafshon vohasi va Janubiy O'zbekiston hududlariga ko'chib kelib, mahalliy aholi bilan aralashib, ularning katta qismi o'troqlashib ketadi. Ularning bir guruhi XI asrda Xuroson hududlariga borib o'rtnashadi. XIV-XV asrlarda arg'unlarning asosiy qismi Farg'ona vodiysida, Janubiy O'zbekiston va Shimoliy Afg'onistonda yashagan. Ular borgan joylarining til muhitiga ko'ra, yo mahalliy aholini

turkiylashishiga yordam bergan yoki ular ta'sirida o'z etnik nomlarini unutmagan holda forsiy tilli tojiklarga aylangan.

Arg'unlar Amir Temur davlatining tayanchi bo'lgan qirg'o'zbek qavmlaridan biri bo'lgan. Ular imtiyozli katta yer egalari–tarxonlar hisoblangan. Arg'unlardan chiqqan amirlar ayrim viloyatlarda hokimlik qilganlar. Masalan, Sulton Xusayn arg'un Qorako'l tumanining hokimi, Mahmud Muqim arg'un Qobul hokimi bo'lgan. Arg'unlarning yuqori tabaqali kishilari Temuriylar xonadoni bilan qarindoshlik munosabatda ham bo'lgan. Movarounnahrda Shayboniylar hukmronligi o'rnatilgach, arg'unlarning mavkei tushib ketadi. Ular asosan o'troqlashib, turg'un aholi bilan qorishib ketgan.

XIV – XV asrlarda Movarounnahrda yashagan yirik chorvador qabilalardan yana biri dug'latlar hisoblanadi. Rashiddin ularni mo'g'ul qabila ittifoqiga kirgan turkiy qabila deydi, V.V.Bartold esa ularni mo'g'ul deydi. N.A. Aristov dudu va dug'lat bir xalq degan g'oyani o'rtaga tashlaydi. Darhaqiqat, Turk xoqonligi inqirozga uchragach, uning tarkibida bo'lgan dudu qabilalarining bir qismi ona yurtlari Ili vodiysi, Yettisuvni tashlab, boshqa yurtlarga ko'chib ketadi, qolgan qismi esa ona yurtlarida yashashda davom etadilar.

Chig'atoy ulusi tashkil topgach, Chig'atoy ulusining sharqiy hududlarida Manglay Suba (quyosh tomonga qaragan yer) mulki tashkil topadi. Bu mulkka Yettisuvdan to Qashg'argacha bo'lgan yerlar qaragan va uni boshqarishni Chig'atayxon dug'latlarga topshirgan. Dug'latlar boshqaragan yurtlar manbalarda "Mo'g'uliston" atalib, u hududlarning dudu turkiylari, hatto dug'latlarning o'zlari ham yurt nomi ostida dug'lat-mo'g'ul bo'lib ketgan. Bu fikr O'zbekiston milliy ensiklopediyasida ham o'z aksini topgan [4].

Dug'latlarning ayrim guruhleri XIV – XV asrlarda Farg'ona vodiysida, Samarqand va Hisorda, Qorategin va boshqa joylarda tarqoq holda yashaganlar va turkiyda so'zlashganlar. Hisor dug'lat sultonlari Bobirga beg'araz xizmat qilganlar.

XIV – XV asrlarda Movarounnahrda yashagan yana bir yirik qabila o'g'uzlar edi. Ularning bir guruhi Sirdaryoning quyi havzalaridan X asrda Somoniy amirlaridan iltimos qilib, Nurota tog' yonbag'irlariga ko'chib kelgan. O'g'uz saljuqlarining turkman guruhleri XI – XII asrlarda Qoraxoniylar davrida Buxoro atroflari, Shimoliy Xurosonga, ya'ni Hozirgi Turkmaniston hududlariga kelib o'rtnashadi.

XIV – XV asrlarda Sirdaryoning quyi havzasi va Dashti Qipchoqdan Movarounnahrda yana bir qancha o'g'uz, saljuq turkman guruhleri kirib keladilar. Asrlar davomida o'zbeklar bilan yonma-yon yashab kelgan o'g'uzlar va saljuq turkmanlarining bir qismi o'z etnik nomlarini unutmagan holda o'troqlashadilar. Ularning keyingi avlodlari o'zlarini o'zbek turkmanlari yoki "Nurota turkmanlari" deb ataganlar.

Temuriylar davrining turkiy tilli qabilalaridan yana biri sulduz qabilasi bo'lib, Sharofiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"sida aks etgan tarixiy voqealar bayonida ular XIV asrda Chag'oniyon, Hisor vodiysi va Shimoliy Afg'onistonda Balx viloyatida yashaganligi qayd etilgan. Histori Shodmondagi sulduzlarning amiri Bayon sulduz Chig'atay ulusining g'arbiy qismida e'tiborli amirlardan va amir Qazag'onning Hirotga yurishida qatnashgan. Amir Qazag'onning o'limidan so'ng, uning o'g'li amirzoda Abdulloh Chig'atay ulusi g'arbiy qismida hukmronlikni egallaydi va Samarqandni o'ziga poytaxt qiladi. U Chingiziyzoda mo'g'ul amirlaridan avval Bayonkulixonni, so'ng Temurshoh o'g'lonni soxta xon qilib ko'taradi. Bundan norozi bo'lgan Bayon sulduz lashkar yig'ib, Histori Shodmondan Samarqandga yurish qiladi. Unga Hoji barlos ham qo'shib, ular ikkovlashib Abdullohni Samarqanddan quvib chiqaradilar. Amir Temurni hokimiyatga chiqishi oldidan Movarounnahrda yuz bergan feodal tarqoqlikni avj

olishida Bayon sulduzning roli bo'lgan. Chunki, u avval Chingiziyzoda Tug'luq Temurga xayrixoh bo'lgan, keyinchalik Amir Temurning mo'g'ullarga qarshi kurashida uning tomoniga o'tib, 1370-yilgi Balx janglarida o'z qo'shinlari bilan qatnashib, Amir Temurning ishonchli amirlariga aylanadi.

Amir Temurni sulduzlar bilan qarindoshligi ham bo'lgan, ya'ni Sohibqiron Bayon sulduzning qizi Ulusni o'z haramiga olgan. Bayon sulduzning o'g'li Shayx Muhammad sulduz dastlab Amir Temurga sadoqatli bo'lgan, biroq keyinchalik Temurga qarshi uyushtirilgan suiqaqsdan qatnashib qatl qilingan [5:40].

Amur Temurga sadoqat bilan xizmat qilgan qabilalardan yana biri yasavuriy bo'lib, ular Sharofiddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"da tilga olinishiga qaraganda Samarqand atrofidagi Saripul va Totkanda yashagan. Ularning sardori Xizr Yasavuriy vaziyatga qarab siyosat yurgizuvchi bo'lgani bois, u goh Tug'luq Temurga, goh Amir Temurga

yon bosib, og'machilikda nom chiqargan. U 1365-yilda vafot etgan. Shundan so'ng yasavuriylar Hoji Mahmudshoh boshchiligida to'la-to'kis Amir Temurga bo'ysinib, unga sadoqat bilan xizmat qiladi. Amir Temur ham Hoji Mahmudshohni janglardagi jasoratini hisobga olib, 1370-yilgi Balx yurishidan qaytgach, Keshda mansab taqsimlaganda uni lashkarboshi etib tayinlaydi va u bilan qarindoshlik rishtalarini bog'laydi. Ilyos yasavuriyning qizi Baxt Malik og'ani Mirzo Jahongirga olib bergan. Bu nikohdan Mirzo Pirmuhammad dunyoga keladi. Amir Temur o'limi oldidan uni o'ziga taxt vorisi qilib tayinlagani haqida Ali Yazdiy yozgan [6].

Xullas, Amir Temur va temuriylar davrida bir qator turkiy va mo'g'ul qabilalari Movarounnahr hududiga kirib kelib o'troqlashadi. Ushbu qabila va urug'lar mintaqa aholisining ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va siyosiy hayoti, shuningdek o'zbek xalqining etnik tarkibining kengayishiga xizmat qilgan.

ADABIYOTLAR

1. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 452-бет.
2. Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарихи Рашиди. Перевод с персидского А.Уринбаева. – Т.: 1966. срт.43.
3. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: 1960. 166-бет.
4. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 3-жилд. – Тошкент: 2002. 393-бет.
5. Бўриев О. Шарофиддин Али Яздий "Зафарнома"сида Марказий Осиё аҳолисининг этник-худудий ҳолати хақида маълумотлар // ЎзМУ хабарлари, - Т.: 2013. 40-бет.
6. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. – Т.: 1997. 296-бет.
7. Шаниязов К.Ш. Узы (из истории родоплеменных делений узбеков). "Общественные науки в Узбекистане", 1970, № II. – с.70.

Gulnoraxon VALIXONOVA,
Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti dotsenti, PhD
E-mail: gulivali@mailru

Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti, t.f.f.d., S.N.Yusupova taqrizi asosida

NATIONAL DRESSES: TRADITIONALISM AND TRANSFORMATION

Annotation

In this article, the author describes the changes in the clothes and headdresses of the Uzbek and Uyghur peoples, who moved to the territory of present-day Uzbekistan in the second half of the 19th century and lived in a close ethno-cultural environment with the local peoples. changes are analyzed. The priority factors in the formation of clothes are also shown.

Key words: Clothing, evening, traditional, national, territory, gazlama, tailoring, cap, burk, buranji.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПЛАТЬЯ: ТРАДИЦИОНАЛИЗМ И ТРАНСФОРМАЦИЯ

Аннотация

В данной статье автор описывает изменения в одежде и головных уборах узбекского и уйгурского народов, переселившихся на территорию современного Узбекистана во второй половине XIX века и живших в тесной этнокультурной среде с местными народами. Проанализированы изменения. Также показаны приоритетные факторы формирования одежды.

Ключевые слова: Одежда, вечерняя, традиционная, национальная, территория, газлама, пошив одежды, шапка, бурк, буранджи.

MILLIY KIYIMLAR: AN'ANAVIYLIK VA TRANSFORMATSIYA

Аннотация

Mazkur maqolada, muallif tomonidan XIX asr ikkinchi yarmidan hozirgi O'zbekiston hududlariga ko'chib kelib joylashib, mahalliy xalqlar bilan o'zaro yaqin etnomadaniy muhitda yashagan o'zbek va uyg'ur xalqlarining kiyim- kechak, bosh kiyimlarida yuz bergan o'zgarishlar tahlil etilgan. Shuningdek, kiyim kechaklarning shakllanishidagi ustuvor omillar ham ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Kiyim, kechak, an'anaviy, milliy, hudud, gazlama, tikilish, do'ppi, bo'rk, paranji.

Kirish. Ma'lumki, jahon xalqlarining milliy kiyimlari uzoq davom etgan tarixiy jarayonlarda shakllanib, xalqning moddiy farovonligini aks ettiruvchi ko'zgu ham hisoblanadi. Jamiyatdagi iqtisodiy farovonlik, yonma-yon yashovchi etnoslar o'rtasidagi aloqalar hamda xalq ijodkorligining uyg'unlashuvi namunasi sifatida namoyon bo'ladi. Kiyim-kechaklar doimiy o'zgarib, rivojlanib, takomillashib borishi jamiyatda kechgan ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy-etnik jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir.

An'anaviy kiyimlarni tadqiq etishda ularni erkak, ayol va bola kiyim turlariga bo'lingan. Kiyimlar ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlardan kelib chiqib, yosh va mavsumga qarab tikilgan. Darhaqiqat, Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlarning an'anaviy kiyimlari o'zlari yashab turgan geografik mintaqaning iqlimi, ya'ni qishning quruq sovuq, yozning jazirama issig'iga mos shakllanib borgan, albatta.

Tadqiqot metodologiyasi. XIX asrning ikkinchi yarmidan ommaviy ravishda hozirgi O'zbekiston hududlariga, asosan Farg'ona vodiysi va Toshkentga ko'chib kelgan sharqiy turkistonlik uyg'urlar mahalliy aholi bilan etnomadaniy aloqalarga kirishar ekan, shubhasiz, an'analarni, milliy madaniyatning asosiy jihatlarni muayyan davr saqlab qolishga erishgan. Buning sabablari dastlab kompakt joylashuv, o'zi bilan birga olib kelgan buyumlari, xali hududning yangi madaniy yutug'ini bilmaslik deb hisoblash mumkin. Biroq hamma vaqt ham mintaqa hududiga ko'chib kelgan etnik guruhlar milliy madaniyatiga xos bo'lgan (xususan, moddiy madaniyatdagi) jihatlarni saqlanmagan. Transformatsiyaga uchragan milliy madaniyat namunalari orasida moddiy madaniyat ya'ni, uy- joy qurilishi, kiyim –

kechaklar asosiy o'rin tutadi. Yaratilishi murakkab, katta kuch va mablag' talab etuvchi yuqoridagi madaniy namunalar tez fursatlarda o'zgarishlarga uchrashi tabiiy.

Farg'ona vodiysi etnoslarini tadqiq etgan U.Abdullaevning ta'kidlashicha, «olib kelingan madaniyat»ga xos jihatlarning bir qismi o'sha davrlardayoq mahalliy aholi tomonidan qabul qilinmadi. Boshqa bir qismi esa, mahalliy an'analar bilan aralashib, ohir oqibat uning tarkibiga singib ketdi. Shubhasiz, bu jarayon xalq milliy kiyimlarida ham sodir bo'ldi[1.99].

Tahlil va natijalar. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, «ommaviy migratsiya» arafasidayoq sharqiy turkistonlik uyg'urlarning an'anaviy-milliy kiyimlarida bir qator o'zgarishlar va yangiliklar kuzatiladi. Buning sabablari quyidagilar bilan bog'liq bo'lib, bu o'z navbatida:

- Xitoy bosqini;

- o'zaro yaqin yashashgan xitoyliklar va dunganlarning sharqiy turkistonliklar madaniyatiga, xususan kiyim-kechaklariga ta'siri;

- bu davrga kelib uyg'ur aholisi katta qismining vodi y o'zbeklari orasida aralash yashaganlidir.

Shu sababdan bevosita mahalliy xalqlar ta'sirida kiyimlarda, mato va tikilish uslublarida o'zgarishlar yuz bera boshlagan. Biroq, bir qator an'anaviy kiyimlarni o'rganish shuni ko'rsatmoqdaki, bu hudud aholisining kiyimlari qanchalik uyg'unlashib bormasin, baribir XIX - XX asr boshlarida har bir etnik jamoa milliy kiyimlarida etnosga xos etnik va mahalliy xususiyatlar saqlanib qolingan edi. S.Gubaeva o'z tadqiqotlarida uyg'urlarning an'anaviy liboslari o'zbek, qirg'iz, tojik, qoraqalpoq va boshqa turkiy etnoslarga

xos bichilish va tikilish uslubidan katta farq qilmaganligini ta'kidlagan[2.514].

Xalq an'anaviy kiyimlarining shakllanishiga ta'sir etgan asosiy omillar ichida etnos xo'jalik faoliyatining yo'nalishi yetakchi o'rin tutib, chorvachilik bilan shug'illanuvchilar o'troqlashib, dehqonchilik bilan shug'ullanish tobora rivojlangan. Bundan ko'rinib turibdiki, qayta ishlangan teri mahsulotlari, yengil, to'q matolardan cho'ponlar, chorvadorlarga kiyim tayyorlangan bo'lsa, dehqonchilik bilan shug'illangan aholi qismi mehnat turi uchun mos bo'lgan matolardan, tikilishi jihatidan ham qulay bo'lishi kerak.

Milliy kiyimlar haqida so'z ketganda, eng avvalo gazlama va matolar, ularning turlariga etibor qaratish lozim. Aholi kiyimlari uchun ishlatilayotgan ip-gazlama uy sharoitida tayyorlanib, teriga ishlov berilgan charm matolardan ham foydalanilgan. Qadim zamonlardayoq Sharqiy Turkistonning Xo'tan, Turfon, Qashqar kabi shaharlaridan nafis gazlama matolar eng ko'p keltirilgan hudud Farg'ona vodiysi hisoblangan. Qashqarda to'qib tayyorlangan matolarning 81 foizi O'rta Osiyoga yuborilgan[3]. Biroq, qadimiy xitoy manbalarining guvohlik berishicha, «bode» (paxta) gazmoli Farg'ona hukmdorlari tomonidan Sharqiy sin sulolasi imperatorlariga jo'natilgan[4].

Mavzuga oid adabiyat tahlili. Tadqiqotlarda qayd etilganidek, XIX asr boshlarida Qashqardan surp, sariq, qora, jigarrang bo'z matosi Farg'ona vodiysiga va shimoliy qirg'izlarga ko'plab keltirilgan. Hunarmandchilik buyumlaridan tashqari jun va teriga talab kuchli bo'lganligi sababli O'rta Osiyoga, uning yirik markazlari hisoblangan Qo'qon va Toshkentga ham olib kelish boshlangan[5].

Qashqar bo'zi (dabi), paxtadan xonaki tayyorlangan (barang), xitoy ipagidan tayyorlangan tovor(tovar-ipak mato), yarim ipak va biroz qo'polroq zarbof (parcha), to'q ko'k, yo'l-yo'l (las) mato vodiylar aholisi orasida juda mashhur bo'lgan. Qo'qon, Marg'ilon, Namangan, Xo'jandda to'qib tayyorlangan shoyi, shoyiga o'hshab to'qilgan gulbara, beqasam, olachalar Sharqiy Turkiston shaharlarida ancha haridorgir edi[6]. Uyg'urlarda tomonidan to'qib tayyorlangan matolarning asosiy qismi paxtadan bo'lgan. Qashqarda esa, parcha va atlas kabi qimmatbaho matolar ko'proq to'qib, savdo qilingan. Ayollar uchun mo'ljallangan bayram liboslarini Xo'tan, Andijon, Marg'ildonda tayyorlangan rang-barang shoyilardan tikish urf bo'lgan[7].

Uyg'ur xalqi an'anaviy kiyimlarida ikki muhim jihat - mato va tikilish uslubi o'ziga xoslikni ifoda etgan. Erkaklar an'anaviy kiyimlarining o'ziga xosligini bezaklari va yoqa tuzilishida ko'rish mumkin. Erkaklar an'anaviy kiyimlarining oldi qismi ochiq va yopiq turlari, yengi keng va uzun, bo'yi esa tizzadan kaltaroq(yoshlarga mos) va tizzadan pastroq(kekxa) ko'rinishlarda tikilgan. Bunday erkak ko'ylaklari tasma bilan bezatilib, «tunikanusxa» deb nomlangan. Kiftaki nusxa ko'ylaklar xo'ja, to'ra va saidlar orasida keng tarqalgan bo'lib, «mullacha ko'ylak» nomi bilan ham atalgan[8].

O'rta Osiyo xalqlarining «tunikanusxa» bichimidagi an'anaviy kiyimlari evolyusiyasini tadqiq qilgan O.A.Suxareva: «Farg'ona vodiysi, Qirg'iziston, Sharqiy Turkiston va Pomir oldi hududlarini o'z ichiga olgan madaniy-tarixiy hududda yashovchi xalqlarning kiyimlaridagi tabaqalanish (differensiyalashuv) jarayoni eng avvalo an'anaviy kiyimlar jinsga qarab ajralganligida - erkaklar uchun oldi ochiq holatdagi, xotin-qizlar uchun esa oldi yopiq bichimidagi ko'ylak paydo bo'lganligida»[9] deb ta'kidlaydi.

Aholi kiyimlarini qiyosiy o'rgangan R.Ya.Rassudovaning ta'kidlashicha, XIX asrning oxirlariga kelib, ushbu nusxadagi ko'ylaklar bichimida qator o'zgarishlar yuz berdi. Bu o'zgarishlar avvalo ko'ylak bichimi kalta va tor, yelkaning

ko'ndalang kesimi (yoqani) ozroq dumaloqlash-ganida ko'rinadi[10].

Transformatsiyaga uchragan kiyimlar avvalo ust va bosh kiyimlar bo'lib, Turkistonning har ikki qismida erkaklarning asosiy ommalashgan kiyimi «yaktak» (yextak) hisoblangan. Ayni davrda yaktak barcha aholining asosiy ustki kiyimi bo'lib, oq va ochroq rangdagi bo'z yoki surp matolardan tikilgan. Etnolog olim U.Abdullaevning ta'kidlashicha, XX asr boshlarida yaktakning old qismini uchburchak shaklda ochib, beliga belbog' bog'lash rusum bo'ldi. Bu paytda asosan musulmon aholi uchun yaktak erkaklarning ichki kiyimi vazifasini ham o'tagan. Erkaklarning yengil ust kiyimlari ichida «qozoqi yoqa», «no'g'ay yoqa» nusxalar ham paydo bo'ladi. Mazkur ko'rinishdagi ko'ylaklar dastlab qozoq va tatarlarda urf bo'lib, keyinchalik esa yonma-yon yashovchi mahalliy (asosan turkiy) xalqlar, xususan uyg'urlar orasida ham tarqalgan[11].

Ayol va qizlar ko'ylaklari, asosan, yoshi va ijtimoiy holatiga qarab tikilib tayyorlangan. Ular bir-biridan bichimi jihatidan kam farq qilgan. Odatda, uyg'ur ayollari ko'ylaklari uzun bo'lmagan. Bu haqida yevropalik sayyoh Robert Sha ham o'z sayyohatlarida qashqarlik ayollarning ko'ylaklari juda uzun emas, shalvori(lozimi) ozroq ko'rinib turgan deb, o'zining sayyohat esdaliklarida qayd etadi[12].

Bu fikrlarni uyg'ur milliy kiyimlarini maxsus tadqiq etib, tavsiflagan uyg'ur olimi Islomjon Qosimiy ham tasdiqlab, qashqarlik ayollar ko'ylagi kaltaroq bo'lib, shalvorlari tasmali bo'lib, ko'rinib turgan[13.39] deb ta'kidlaydi. Ko'proq ayollar kiyimlariga e'tibor qaratgan tadqiqotchi hududiy emas, balki umumiy tavsif va izoh bergan.

Umuman, ayollar ko'ylaklari rangi va matosi bilan bir-biridan ajralib turgan. Masalan, kekxa uyg'ur ayollari yorqin rangli va guldor bo'lmagan, oddiy bo'z yoki paxta matosidan tikilgan «to'g'ri ko'ylak», yosh qiz-juvonlar orasida esa yoqani keng va ko'rkam «qaytarma yoqa» urf bo'lgan. Keyinchalik mahalliy xotin-qizlarning zamonaviy rusumdagi burmacha ko'ylagi tarqaldi. XX asrning 60-yillarida xotin-qizlar kiyimlarida bir qadar modernizatsiya jarayoni kechadi, natijada ayollar orasida «xitoycha ko'ylak» va «yevropacha rusum»dagi ko'ylaklar urfga kiradi[14]. Umuman, turg'un o'rnatilgan uyg'ur aholisi milliy kiyim-kechaklari mahalliy an'analar ta'sirida o'zgarishga uchray boshlagan. Bu uyg'ur ayollarining bosh kiyimlari, chopon va kamzullarida yanada yaqqol seziladi. Ko'ylak ustidan kamzul yoki nimcha kiyish ko'plab xalqlarga xos bo'lgan. Uyg'ur ayollari orasida «qashqarcha tovar»dan kamzul ancha ommaviy edi. Albatta, kamzullarning bir qancha turlari bo'lib - paxtalik kamzul, avra kamzul, baxmal kamzullar mavsumga qarab kiyilgan. Kamzullar kimxob, duxoba, tovor kabi matolardan tikilib, unga izma-tugma qadalgan. Uyg'urcha kamzullarni tugma va tasmasi yonboshdan qadalgan, keyinchalik bu rusumdan qoldi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, hududda hunarmandchilikning, ayniqsa to'quvchilik va tikuvchilikning rivojlanishi, uning etnoslar va madaniyatlararo ta'siri kiyim-kechaklarda ko'proq namoyon bo'ldi.

An'anaviy kiyimlar orasida to'n va chopon barcha turkiy xalqlarga xosdir. Chopon qadimiy kiyim bo'lib, uni ayollar ham kiyishgan. Uning bezakli va tasmalilari, bezaksiz, tugmasizlari ham bor. Qashqarliklar choponlarining ko'krak qismiga naqsh bezak yoki tasma qo'shib tikilgan. G'uljada tikilgan choponlar ham o'zining bezaklari bilan boshqalardan ajralib turardi. Sayohatchi olim N. M. Prejevalskiy, qashqarlik ayollar mavsumga qarab ikkitagacha chopon kiyganiga, guvoh bo'lganini yozadi[15]. Ustki kiyim hisoblangan chopon uzun bo'lib, odatda ayollar chopon ustidan belbog' bog'lamaydi. Ayollar choponlari huddi kamzul kabi qimmatbaho matodan yoki «qashqarcha tovar»dan tikilgan.

Mavsumiy qishki kiyim hisoblangan to'ning ham bir qancha turlari mavjud. Avra to'n, qora to'n nusxalari ommalashgan edi. Ko'pincha to'n iborasi o'rnida chopon iborasi ishlatiladi. Farg'ona vodiysida yashayotgan qashqar xo'jalari hamisha qora to'n kiygan va bu kiyim ularning jamiyatdagi mavqeni ham ifodalagan[16]. Erkaklarning belbog'i salobat va jamiyatdagi mavqeni ifodalash bilan birga katmon vazifasini ham bajargan. Shu sabab badavlat uyg'urlik ikki - uchtagacha belbog' bog'laganlar.

Bosh kiyim, avvalo, xalqlarning yuksak madaniyatidan boxabar etuvchi jihat hisoblanadi. Bosh kiyimlari ham mavsumga, jins va yoshga, hamda ijtimoiy mavqeiga qarab kiyilgan. Keng tarqalgan do'ppi barcha yosh va jinsdagilar uchun asosiy bosh kiyimi hisoblangan. Erkaklar do'ppilari bir-birlaridan tuzilishi, tikilishi, gul-naqshlari bilan farq qilib, Qashqar va G'ulja do'ppi nusxalari Farg'ona vodiysida tayyorlangan do'ppilariga deyarli o'xshash bo'lgan. Toshkent, Marg'ilon, Namangan, Qo'qon do'ppi nusxalari g'arbiy va sharqiy mintaqalardagi barcha etnik jamoalarda keng tarqalgan bo'lib, uyg'urlik orasida ilgari viodiyda tayyorlangan do'ppilar mashhur edi[17]. Qashqarda erkak do'ppilar oq, qora, to'q ko'k rangdagi las, baxmal matolaridan tikilgan. Tikilish va tayyorlash uslubiga ko'ra, vodiya tayyorlangan do'ppilar amalda bir xil bo'lgan. Sharqiy turkistonlik uyg'urlik bayram liboslari ichida «poshsho do'ppi» deb atalgan bosh kiyim alohida o'rin egallaydi. Bunday do'ppilar vodiya tayyorlangan do'ppilardan tepa qismining baland va kengligi bilan ajralib turgan. Hatto, Farg'onada yashab turgan uyg'urlik o'tgan asrning 60-yillarigacha «poshsho do'ppi»larini qadrlab kiyishgan. Ba'zan erkaklarida ham to'q ko'k rangdagi baxmal yoki guldor, dumaloq shakldagi nusxalari uchraydi[18]. Qashqar va Farg'ona vodiysida do'ppilarga bodom yoki qalampir nusxasi oq rangdagi ipak bilan tikilgan. Xuddi shunday ko'rinishdagi oq ipak bilan tikilgan do'ppilarni Xo'tan va Qashqar erkaklari kiyishgan[19.17]. Shunga o'xshash «tus do'ppi»(chust

do'ppi)lar Turkistonning har ikki mintaqasida urfga kirgan edi[20.146]. Bundan tashqari, chorvador qirg'izlarning oq kigiz qalpoqlarini, yana ko'plab teridan tayyorlangan bosh kiyimlarini XX asrning boshlarida qirg'izlar bilan aralash yashovchi uyg'urlik ham uchragan.

Qishki issiq bosh kiyim «bo'ruk» ancha qadimiy hisoblanadi. «Devoni lug'otit turk» asarida «bo'rk - qalpoq bosh kiyim» ekanligi aytilgan[21]. Turkiy xalqlar orasidagi mashhur «Boshsiz - bo'rk bo'lmas, totsiz - turk bo'lmas» maqoli bo'rk(bosh kiyim)ning turkiylar uchun qadrlilik ekanini ifodalagan. Bo'rkning ikki xili - do'ppisimon va telpak ko'rinishidagi nusxalari bo'lib, uni tikishda hayvon terisi va mo'ynasi ishlatilgan[22].

Xotin-qizlar orasida ayni «paranji» atamasi mavjud bo'lmasada, musulmonlarga xos bo'lmagan yuzini ochib yurgan deb aytish ham to'g'ri emas. Ular chimmatga o'xshagan «oq pija» bilan yuzini yopgan. Faqat yuzni to'sgan «pija»lar paranji-chachvonga qisman o'xshab, oq rangli shol ro'molni ham eslatadi. Tadqiqotchi L.A.Chvirning qayd etishicha, Qashqarda «oypija», «oqpija», Yorkent va Oqsuda «lachak», Turfonda «chimbata» deb nomlangan yopinchiq urf bo'lsa, G'ulja, Kuchor, Xami kabi joylarda ayollar yuzini yopishi majbur bo'lmagan. Keyinroq, Farg'ona vodiysiga ko'chib o'tar ekanlar mahalliy musulmon aholi, asosan, o'zbeklar ta'siriga tushgach paranji-chimmat yopinishni odat qiladilar.

Xulosa va takliflar. Qisqacha aytganda, uyg'ur va o'zbek aholi kiyim-kechaklari orasida farq katta emas. Kiyimlar va matolarning uyg'urlik nomlarining o'zbekchadan katta farq qilmaganligi, masalan, oypija(paranji), chumbat (chimmat), kimxob, shoyi, do'ppi deb nomlanganligi ham ularning o'zagi bir ekanligini bildiradi.

Xullas, uyg'ur aholining milliy kiyim-boshlarida hududiy xususiyatlar ko'proq kuzatilgan. Yangi ijtimoiy - ma'naviy muhit, turli millatlar ta'sirida moddiy madaniyatning ushbu yo'nalishida transformatsiya jarayoni jadal kechdi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. –Тошкент, Янги аср авлоди, 2005.
2. Губаева С. С. Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в (Этнокультурные процессы). – Ташкент: Фан, 1991.
3. Чвьрь Л. А. Об изучение художественных ремеслы уйгуров// Восточный Туркестан и Средняя Азия. – М: Наука, 1984.
4. Матбобоев Б. Қадимги Фарғона аҳолисининг кийим-бошлари тарихига доир (археологик материаллар асосида) // Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар. –Тошкент, 2004.
5. Сухарева О.А. Опыт анализа покровов традиционной «туникаобразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции // Костюм народов Средней Азии.-М: Наука,1979.
6. Рассудова Р. Я. Сравнительная характеристика мужской одежды населения Ферганско-Ташкентского региона (XIX–XX вв) //Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука,1989.
7. Махова Е. И. Некоторые элементы киргизского национального костюма // Костюм народов Средней Азии. – М.:Наука,1979.
8. Валихонов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. – Алма-Ата: АН КазССР, 1962.
9. Чвьрь Л. А. Уйгуры Восточного Туркестана и соседние народы в конце XIX– начале XX в. – М.:1990.
10. Рассудова Р. Я. Сравнительная характеристика мужской одежды населения Ферганско-Ташкентского региона (XIX–XX вв) //Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука,1989.
11. Ша Р. Очерки Верхней Татарии, Яркенда и Кашгара. – СПб., 1872.
12. Касимий И. Уйгурский национальный костюм. –Алматы: Наш мир, 1996.
13. Пржевальский Н. М. Этнографическое изучение уйгуров в 70–80–х годах XIX века // Этнографическое изучение уйгуров Восточного Туркестана русскими путешественниками второй половины XIX века. – Алма–Ата, 1975.
14. Захарова И. В. Материальная культура уйгуров Советского Союза / СЭС. Вып. II. – М: 1959.
15. Захарова И. В. Материальная культура уйгуров Советского Союза... – С. 275–276.
16. Каримова Р. У. Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
17. Каримова Р. Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров... – С. 146.
18. Махмуд Қошғарий. Девони луғотит турк. – Тошкент: 1960. Т. 1.

Yoo In YOUNG,

SamDU Arxeologiya kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi,

E-mail: juanjoy@hanmail.net

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent B.Islomov taqrizi asosida

ANCIENT KOREAN AMBASSADORS IN AFROSIYAB MURALS

Annotation

Afrasiyab is the northern edge of Samarkand, the historical city of the ancient Sughd Kingdom, and the murals on the site of the palace there are called "Afrasiyab Murals". Murals have been known since 1965. Ambassadors from Korea in the early Middle Ages are also depicted in wall paintings in Afrasiyab. On the four walls of the living room, which is about 11 square meters and 2 meters high, there are very skillfully depicted pictures of the history of Sughd in the middle of the 7th century. The article talks about the aspects of Afrosiyab wall paintings related to the history of Korea.

Key words: Afrasiyab, early Middle Ages, Sughd, China, Goguryeo, Turks, embassy relations, mural paintings, trade relations.

AFROSIYOB DEVORIY SURATLARIDAGI QADIMGI KOREYA ELCHILARI

Annotatsiya

Afrosiyob Samarqandning shimoliy chekkasi, qadimiy Sug'd podsholigining tarixiy shahri va u yerdagi saroy o'rtidagi devoriy suratlar "Afrosiyob devoriy suratlari" deb ataladi. Devoriy suratlar 1965 yildan fanga ma'lum. Afrosiyobdagi devoriy suratlarda ilk o'rta asrlarda Koreyadan kelgan elchilar ham tasvirlangan. Taxminan 11 kvadrat metr va balandligi 2 metr bo'lgan yashash xonasining to'rtta devorida VII-asr o'rtalaridagi Sug'd tarixidan hikoya qiluvchi suratlar juda mohirlik bilan tasvirlangan. Maqolada Afrosiyob devoriy suratlarining Koreya tarixi bilan bog'liq jihatlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Afrosiyob, ilk o'rta asrlar, Sug'd, Xitoy, Koguryo, Turklar, elchilik munosabatlari, devoriy suratlar, savdo munosabatlari.

ДРЕВНИЕ КОРЕЙСКИЕ ПОСЛЫ В СТЕННОЙ ЖИВОПИСИ АФРАСИАБА

Аннотация

Афрасиаб – северная окраина Самарканда, исторического города древнего Согдийского царства, и фрески на месте дворца называются «Живописи Афрасиаба». Стенные живописи известны науке с 1965 года. Послы из Кореи в раннем средневековье также изображены на настенных росписях Афрасиаба. На четырех стенах гостиной площадью около 11 квадратных метров и высотой 2 метра очень искусно изображены картины из истории Согде середины VII века. В статье говорится об аспектах настенной росписи Афрасиаба, связанных с историей Кореи.

Ключевые слова: Афрасиаб, раннее средневековье, Согд, Китай, Когурё, тюрки, посольские отношения, фрески, торговые связи.

Kirish. O'tgan asrning 1965 yilida O'zbekiston xalqlarining moddiy madaniyati tarixini o'rganishda katta voqeya yuz berdi. Samarqanddagi Afrosiyob manzilgohida arxeologlar arablardan oldingi davrga (eramizning VII asriga) oid devoriy rasmlari aks ettirilgan saroy majmuasini topdilar. Syujetli hikoya qiluvchi polixrom tasviriy suratlar Samarqand hukmdori saroyining katta kvadrat zalining to'rt devorini ham bezatgan. Ushbu kashfiyot arxeologiya fanida shov-shuvga aylandi, darhol jahon hamjamiyatining e'tiborini tortdi.

1975-yilda L.I.Albaumning qazishmalari haqidagi hisoboti rus tilida yozilib, chop etilgan. Ushbu hisobot bilan yapon olimlari ham tanishdi va bir necha yil o'tgach, qazishma hisobotining yapon tilidagi tarjimai nashr etildi [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy izlanishlar natijasida bu devoriy suratda nafaqat sug'dlar, balki sharqiy Osiyoliklar, jumladan, xitoylar, hindlar va koreyslar ham tasvirlanganligi arxeolog, sharq tarixi va Ipak yo'li sohasida izlanishlar olib boruvchi tadqiqotchilarni hayratda qoldirdi.

Bu jarayondan so'ng yapon arxeologi Vako Anajava koreys arxeologi, professor Kim Von Yongga (o'sha paytda Seul Milliy universiteti) bu yerdagi qadimgi koreyslar tasviri paydo bo'lganligi va qimmatli tarixiy mazmuni saqlab qolganligi to'g'risidagi ma'lumotni yubordi, hamda shu bilan koreys olimlari ham bu suratlariga qiziqqa boshladi. Bundan

tashqari, professor Kim ushbu mavzu bo'yicha maqola chop etdi (1976 yil iyul) va shundan keyingina Koreya akademik dunyosi ushbu ma'lumotlarga kirish imkoniyatiga ega bo'ldi [3].

Koreya va O'rta Osiyo xalqlari tarixining o'zaro aloqadorligi msalasi haqida so'z yuritganda Xitoy faktorini inkor etib bo'lmaydi [2]. Xitoyda topilgan Tan sulolasidan oldingi va keyingi davrdagi Sug'd san'at asarlari orasida kumushdan yasalgan hunarmandchilik mahsulotlari mashhur. Bular ellinistik uslub dizayni va texnikasini aks ettiradi. Ko'rinib turibdiki, bu uslub Xitoy hunarmandchiligiga ma'lum darajada ta'sir qiladi. Misol uchun, bu Xitoy kulolchiligida paydo bo'ladigan mayoq shaklidagi shishaga o'xshaydi. Bundan tashqari, soso'niy forslarga mansub naqshli (aylanada uzluksiz munchoq naqshlar texnikasi) sug'diylar tomonidan Olti sulola davrida kiritilgan va Tan sulolasi davrida keng ommalashgan. Devoriy suratlarini chizish sohasida "Joichulsu" uslubi ajralib turadi.

Bu VI-asr o'rtalarida Markaziy tekislik san'at olamida faol bo'lgan so'g'dlik rassom Jo Jung-dal tomonidan ko'chirilgan (550-577) va G'arbiy Osiyoga xos uslubni ochib beradi. Eng muhimi, VIII asrning o'rtalarida, Tan sulolasining gullab-yashnagan davrida, so'g'd guruhlarini markaziy hududlarga ko'proq ko'chib o'tganligi sababli, Changanda "Hupung" deb ataladigan sug'd uslubi mashhur bo'ldi [3].

Shoir Li Bekning (kiyjin) "Kichik yil she'riyati" o'sha davr ijtimoiy hayotini yaxshi ifodalaydi. Aytishlaricha, "Hohee" Changandagi boy tabaqaning bolalari tez-tez boradigan ko'ngilochoq joydagi turmush tarzini ifodalaydi.

Xan sulolasining ilk hukmronlik davrida Xitoy Sug'd hududining mavjudligidan xabar topgan. Xitoyliklar g'arbda qator rivojlangan hududlar borligi haqidagi tushunchalarga ega bo'ladi. O'sha davrda Xitoyning shimolida hunlar, yuechjilar, usunlar, duxunlar mavjud bo'lib, ular orasida hunlar kuchayib, yuechjilarni g'arbiga haydab yuborishgan. Qolaversa, ular Xitoyga kirib borar ekan, Xitoy imperatorlari bu shafqatsiz jangovar kuchni to'xtatish uchun har qanday chora-tadbirlarni ko'rishdan boshqa chorasi qolmagani vaziyatga duch keldilar. Imperator imperator Vu (U) strategiya ishlab chiqib, g'arbiga qochgan Yueji bilan ittifoq qilib, sharq va g'arbdan hunlarga hujum qilsa, muvaffaqiyatga erishaman, deb o'yladi.

Shu maqsadda miloddan avvalgi 139 yilda Chjan Syan boshchiligidagi rasmiy delegatsiya (taxminan 100 kishi) g'arbiga jo'natilgan. Ko'p mashaqqatlarni boshidan kechirib, Dovonga borgan, ammo muzokaralar natija bermagan va u eramizdan avvalgi 126-yilda ortga (ikki kishi hamrohligida) qaytib kelgan. Yo'lda u hunlar tomonidan asirga olinadi va 11 yil hibsga olinadi va asirlikdan chiqqach bir yil davomida o'z manzili Devolji (Dovon) va qo'shni Deha (Baqtriya)da qoladi. Uning sayohat yo'lidan ko'rinib turibdiki, u Sug'd viloyatiga tashrif buyurgan birinchi xitoylik bo'ldi.

Garchi imperator Vuning niyati amalga oshmagan bo'lsa-da, tarixchi Chjan Tsyanning G'arbiga sayohatini "erni buzib tashlash" (bo'shatish) deb ta'riflagan bo'lsa-da, bu nafaqat Ipak yo'li orqali almashuvga yo'l ochdi, balki G'arb haqida ko'plab amaliy ma'lumotlarga ham ega bo'ldi. Shuningdek, eramizning 97-yilida u general Ban Chaoga bo'ysunuvchi Kam Yongni (Dejinga (Rim) to'g'ridan-to'g'ri savdo bilan shug'ullanish uchun yubordi, lekin u Dejinga yetib bormadi. Lekin u yetib borgan hududi Suriya va O'rta dengizning sharqiy qismi o'sha davrda xitoyliklar yetib borgan eng g'arbiy nuqta bo'lib, bu orqali u qo'shimcha ma'lumotlarga ega bo'lgan [3].

Murakkab tarixiy vaziyatda Xitoy Sug'd podshosi Varxuman taxtga keladi (650-655). Devoriy suratlar chizilgan xona kvadrat, eshikli devor esa sharqiy devordir. Darvoza qarshisida g'arbiy devor joylashgan bo'lib, unda har bir mamlakat elchilari tasvirlangan va devoriy suratlarining asosiy qismini tashkil qiladi. Darvozadan kirishda chap tomondagi janubiy devorda an'anaviy marosim tasviri, o'ngdagi shimoliy devorda qayiqda kelayotgan xitoy malikasi, ovchi kabilalar tasvirlangan [7].

Etnologik nuqtai nazardan qaraganda, Afrosiyob devoriy suratlarida an'anaviy Nauruz (kani) marosimining keng ko'lamliligi timsoli sifatida ko'rish mumkin. Afrosiyob devoriy suratlarida Buxoro va Panjkentdagi, boshqa devoriy shaharlardagi suratlardan farqi shundaki, ularda Sug'dning siyosiy va diplomatik aloqalari aks ettirilgan. Bu erda biz asosiy mavzuni ifodalovchi g'arbiy devorga e'tibor qaratamiz.

G'arbiy devorni katta ahamiyatga ega deb aytish mumkin, xonaga kiradigan odamlar to'g'ridan-to'g'ri unga qaraydilar. Bu an'ana Sug'd qurilish inshootlarida - shaxsiy uylarda yoki qirol saroylarida keng tarqalgan. Ushbu devorning muhim yuqori qismi qazish ishlaridan oldin ham shikastlangan va yo'q bo'lib ketgan. Ammo bugungi kunda qolgan odamlar tasviri 42 tani tashkil etadi. Ikki koreyalik elchi ham shu guruhga mansub bo'lib, eng o'ng tomondagi, pastda joylashgan. Albaumning hisobotida bu suratlar g'arbiy devordagi 24 va 25 (chapdan boshlab) raqamlariga to'g'ri keladi [6].

G'arbiy devordagi eng muhim tarixiy ma'lumotlar suratlar orasida yozilgan ma'lumotlar o'ta muhim hisoblanadi.

G'arbiy devorning chap ikkinchi qavatidagi ikkinchi figuraning (Albaum hisoboti № 27) bosh qismi shikastlangan, uning oq kaftining etagida esa qattiq shikastlangan ikkita baqtriya yozuvi (ikki qator) va 16 qatorli sug'd yozuvi bor. Yozuv o'qilishi mumkin bo'lganligi sababli, u turli ilmiy muammolarni hal qilish uchun dalil bo'ladi.

Bu bitikda Sug'd podshohi Varhumanni sharaflash uchun qo'shni davlatlardan elchilar jo'natilgani, ular Sug'd xudosi, tili va madaniyatiga hurmat bajo keltirganliklari haqida hikoya qilinadi. Bu yerdagi chag'oniyoniyalar Samarqand va Termiz oralig'ida mavjud bo'lgan kichik xalq bo'lib, Choch bugungi Toshkentdir. Bu ma'lumotlarga asoslanib, g'arbiy devordagi rasm shoh Varhumonning qudratini, Samarqand saltanatining qudratini ko'rsatishga mo'ljallanganligi aniq [2].

G'arbiy devordagi devoriy suratlar figuralarining yo'nalishiga qarab chap va o'ng guruhlariga bo'linadi. Chap tomonda g'arb elchilari, o'rtada Xitoy elchilari, o'ngda Koreya elchilari. Chap va o'ng guruhlarining ajratilgan yuqori qismida podshoh So'g'd podshohi Varxuman taxtda o'tirgan deb taxmin qilinadi va tepasida Sug'd xudosi tasvirlangan.

Bu erda birinchi navbatda e'tibor qaratishimiz kerak jihat shundaki, mahalliy va xorijdagi ko'pchilik olimlar ushbu devoriy suratda paydo bo'lgan koreyslarni Goguryeo elchisi deb baholaydilar. Qazishmada ishtirok etgan Albaumning o'zi ham o'z hisobotida ushbu suratlarda Goguryeo elchilari tasvirlangan bo'lishi mumkin degan farazni ilgari suradi. Kim Von-Ryonga material yuborgan yaponiyalik Vako Anajavagina emas, balki rossiyalik Boris Marchak va fransiyalik Frans Grene, germaniyalik Markus Mode kabi yevropalik olimlar ham shu fikrni quvvatlaydilar [5].

Ular o'sha davrdagi xalqaro vaziyat va Koreya yarim orolidagi vaziyatni tahlil qilish hamda devoriy suratlarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish asosida shunday fikr bildirishgan.

Lekin nega tasvir markazida xitoylar va koreyslar bir-biridan uzoqda joylashgan? Markus Modening fikricha, bu Tan imperatori Taejong (645) davridagi urush tufayli Goguryeo va Xitoy o'rtasidagi munosabatlarning yomonlashuvini aks ettiradi [5]. Imperator Taejong vafotidan keyin (649-yil) Goguryeo Xitoy tomonidan bosim o'tkazmasligi uchun turklar bilan "diplomatik ittifoq" o'rnatish uchun Samarqandga keladi. Keyinchalik, tasvirning o'ng tomonidagi guruhning yuqori qismi hozirda yo'qolgan bo'lsa-da, u yerda turk hukmdori bo'lgan dek uni tiklaydi. Shunday qilib, u suratda Goguryeo xalqining o'ng tomoniga qo'yilgan turk hukmdori uchun sabab qidiradi. Ular ko'chmanchi xalqlarning hukmronlik hikimiyatining timsoli bo'lib, xususan, markaziy bayroqning chap va o'ng tomonida 5 taga bo'lingan 11 bayroq Turk hoqonligining shimoliy va janubiy qabilalarini ifodalaydi. G'arbiy suratda sochlari orqasiga bog'langan odamlar juda ko'p. Xususan, o'ng guruhga mansub figuralarining tanasi yuqori o'ng tomonga qaragan bo'lib podsho yuqori o'ng tomonda bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan, turklar Samarqand va Xitoy o'rtasidagi munosabatlarda siyosiy qarorlar qabul qilish qudratiga ega bo'lgan deb taxmin qilinadi [3].

Yuqorida ko'rinib turibdiki, VII asr o'rtalarida Afrosiyob devoriy surati chizilgan paytda Sug'd atrofidagi xalqaro vaziyat, jumladan devor markazida tasvirlangan sug'd, turklar, Xitoy, Koreya elchilari va shu kabilarni aks ettirgan. Suratda tasvirlangan ikkita bosh kiymiga pat qadalgan tasvirlar Goguryeo elchilari degan xulosaga kelingan [2].

Shu sababli, xalqaro vaziyatni muhokama qilish Goguryeo va uch mamlakat o'rtasidagi munosabatlar muhim masala edi. Afrosiyob devoriy suratlarida aks ettirilgan xalqaro vaziyatni tushunish uchun Goguryeo va Tan davlatlari o'rtasidagi munosabatlar tarixiga e'tibor qaratish lozim.

642yil: Goguryeoda Yeon Gaesomun hokimiyatni qo'lga oldi va Tan sulolasiga qarshi qat'iy siyosat yuritdi.

645 yil: Goguryeo va Tan o'zaro urush boshlaydilar.

Yeon Gaesomun, Goguryeodan Sug'dga boradigan yo'lda joylashgan davlat bilan ittifoq tuzadi.

649 yil: Tan imperatori Taizong vafot etdi.

649~54 yil: Goguryo va Tanning ahvoli, sukunat.

650-55 yil: Sug'd podshosi Varhuman xokimiyatga keldi.

661-62 yil: Goguryeo yana Tan bilan urushga kiradi.

665 yil: Yeon Gaesomun vafot etdi.

Afrosiyob tasvirida ko'rsatilgan Goguryo elchilari Yeon Gaesomun tashabbusi bilan jo'natilgan, degan fikrni birinchi bo'lib tadqiqotchi Vako Anajava (1976) ilgari surgan [3].

Afrosiyob devoriy suratlaridagi Goguryo elchilari masalasida ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan muhim elementlardan biri bu Goguryeo va Sug'd o'rtasidagi munosabatlardir. Adabiyotlarda ikki davlat o'rtasida almashuv deyarli kuzatilmagan bo'lsa-da, so'nggi tadqiqot natijalariga ko'ra, qadimiy san'at asarlarini tahlil qilib, bu haqda muhim ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Qizig'i shundaki, 357-yilga oid deb hisoblangan Anak 3 maqbarasi devoriy suratda Sug'diylarning an'anaviy raqsi Xoseonmu va Sug'd cholg'u asboblari chalish foni tasvirlangan. Pyongnamning Jungxva shahrida topilgan mis idishlar Cheonliang sulolasi davrida (314-376) poytaxt Gansu provinsiyasining Muvi shahrida ishlab chiqarilgan bo'lib, Goguryeo bu davrda Gansu mintaqasi bilan keng savdo aloqalarini yo'lga qo'yganligini ko'rsatadi.

Goguryeo devoriy suratlarida Sug'dlar ekanligi taxmin qilingan shaxslarni V-asr o'rtalarida Jangcheon 1 maqbarasida ham ko'rish mumkin. Ular spektakl va maskarad qahramonlari, ot haydovchilar tarzida tasvirlangan. V-asr o'rtalarida aynan podshoh Jangsu davrida (413-491-yillar) Xitoyda faoliyat yurituvchi sug'dlar soni ko'payibgina qolmay, balki Goguryoning qudrati ham eng yuqori darajada chiqqan edi. Bu davrda Goguryo shimoliy Xitoyni boshqargan Shimoliy Veyga 44 marta elchi yuborgan va bu muzokaralar orqali Goguryo g'arbiy mintaqaga, jumladan Sug'd madaniyati bilan ham tanish bo'lgan. Masalan, Ohvebun 4 maqbarasi devoriy suratlaridagi figuralarga e'tibor qaratsangiz, ular oldingi davrlarga qaraganda ko'proq uch o'Ichamli ifodalarni qo'llashga harakat qilganliklarini ko'rasiz. Yashash xonasi shiftidagi devoriy suratlarda olov xudosining kiyimlari tasvirlangan.

ADABIYOTLAR

1. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. Ташкент. 1975.
2. 권영필, 아프리카시업 별궁 벽화와 고구려 사절, '실크로드 인사이드. 문명의 충돌과 미술의 화해'(권 영필), 두성출판, 2011.
3. 상시대 석좌교수 권 영 필, 중앙아시아의 아프리카시업 벽화와 고대한국. 중앙아시아 지역의 역사와 문화.
4. Étienne de la Vaisssière, trans. James Ward, Sogdian Traders. A History Leiden, Brill, 2005.
5. Markus Mode, Sogdien und die Herrscher der Welt. Türken, Sasaniden und Chinesen in Historiengemalden des 7. Jahrhundert n. Chr. aus Alt-Samarqand, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1993.
6. アリバウム, 加藤九祚 譯, □古代 サマルカンドの壁畫□, 文化出版局, 東京, 1980.
7. 김원룡, 사마르칸트 아프리카시업 궁전벽화의 사절단, □고고미술□129.130, 고고미술사학회, 1976.

UDK: 94(575.1)

Eshbolta QOBULOV,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, tarix fanlari doktori, professor

E-mail:eshbolta_qabulov@tues.uz

TerDU professori, t.f.d. S.Tursunov taqrizi asosida

RELIGION IN THE POLITICAL AND SOCIAL LIFE OF AMIR TIMUR STATE

Annotation

Considered one of the most important figures in the history of the middle ages, from the way in which Amir Temur ruled the state, his activities in the military sphere, the processes associated with the economic and social life of the country are also considered important topics not only for researchers, but also for the broad readership. This article explored the direct relationship of the activities of Amir Temur with the religion of Islam, the works of historians who were contemporary with Amir Temur, and the scientific research of researchers of the later period.

Keywords: Muhammad Taragai, Abdullah Kutb masolium, Shaykh Shamsiddin Kulol, Shaykh Said Kulol, Shaykh Zayniddin Abubakr at-Tayabadi.

РЕЛИГИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ ГОСУДАРСТВА АМИРА ТИМУРА

Аннотация

От того, как Amir Timur, считающийся одной из важнейших фигур в средневековой истории, управлял государством, до его деятельности в военной сфере, процессы, связанные с экономической и социальной жизнью страны, также являются важными темами не только для исследователей, но и для широкого круга читателей. В этой статье была изучена непосредственная связь деятельности Амира Тимура с исламской религией на основе трудов историков, которые были современниками Амира Тимура, и научных исследований исследователей более позднего периода.

Ключевые слова: Мухаммад Тарагай, Абдулла Кутб медресе, Шейх Шамсиддин Кулал, Шейх Саид Кулал, Шейх Зайниддин Абубакр Ат-тайабади.

AMIR TEMUR DAVLATI SIYOSIY VA IJTIMOYIY HAYOTIDA DIN

Annotatsiya

O'rta asrlar tarixidagi eng muhim shaxslardan biri hisoblangan Amir Temurning davlatni qay yo'sinda boshqarganidan tortib, harbiy sohadagi faoliyati, mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy hayoti bilan bog'liq jarayonlar ham nafaqat tadqiqotchilar uchun, balki keng kitobxonlar ommasi uchun ham muhim mavzulardan sanaladi. Ushbu maqolada Amir Temur faoliyatining islom dini bilan bevosita aloqasi, Amir Temur bilan zamondosh bo'lgan tarixchilarning asarlari va keyinga davr tadqiqotchilarining ilmiy izlanishlari asnosida o'rganildi.

Kalit so'zlar: Muhammad Tarag'ay, Abdulla Qutb madrasasi, Shayx Shamsiddin Kulol, Shayx Said Kulol, Shayx Zayniddin Abubakr at-Tayobodiy.

Kirish. O'zbek xalqi tarixidagi birinchi renessans mo'g'ullar istilosi oqibatida tapnazzulga yuz tutdi. Hududda ijod qilgan ilm ahli dunyoning turli tomonlariga bosh olib ketishga majbur bo'lishdi. O'z navbatida davlat siyosiy hayotida muhim o'rin tutgan islom dini o'z maqomidan butunlay mahrum bo'ldi. XIV asrda kubraviya tariqati shayxlari ta'sirida avval mo'g'ul xoni Qozonxon, so'ngra chig'atoyi Tormasharinning islom dinini qabul qilishi islom dinining mavqei tiklanganidan dalolat berar edi.

XIV asrning 70-yillarida Amir Temur davlatining vujudga kelishi natijasida mo'g'ullar asoratiga barham berilib, hudud iqtisodiyoti rivoj topib, aholining turmush darajasi yaxshilanib bordi. Bu o'z navbatida siyosiy hayotda islom dinining mavqegini yana tiklash imkonini berdi. Shuni alohida qayd etish lozimki, Amir Temur shaxs sifatida islom ta'limotiga e'tiqodi baland bo'lgan inson sifatida tarixda ma'lum.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Amir Temur Movarounnahr taxtiga o'tirgandan so'ng, amalga oshirgan muhim ishlaridan biri ilm fan rivojiga katta e'tibor berganligidir. Uning dastlabki farmonlaridan biri madrasalar va ularning o'quvchilarini moddiy jihatdan ta'minlab, stipendiyalarini oshirishdir. Muiniddin Natanziy o'zining, "Muntaxab ut – Tavorixi Muiniy" asarida shunday yozadi:

"Imomlar, islom ulamolari, qozilar va ulug' shayxlarga bo'lgan hurmat-e'tiborini shu darajaga yetkazadiki, ilmu-fan ravnaq topib, talabalarining nafaqasi lozim bo'lgan miqdordan ham ko'proq qilib belgilandi. Buning natijasida bir necha ming nafar turli ilmlarni egallagan sohibkamollar, sanoqqa sig'maydigan darajada ko'p qalbi daryo is'tedod egalari uning ulug'vor xonadoni saxovati hadyalari nuridan zamona chehrasidan zohir bo'ldilar" [1].

Ibn Arabshoh yozishicha Temur yoshligida so'fiylarga nisbatan sabr, olijanoblik va ehtiromlar ko'rsatganki, ular ham o'z navbatida -Tarag'ayga shunday munosabatda bo'lishgan. Amir Temurning dinu islomga bo'lgan munosabati ko'plab din peshvolari tomonidan uning boshqaruv siyosatini qo'llashiga sabab bo'lgan.

Sohibqironning yashash tamoyili "Rosti-rosti" (Haqiqat adolatda)bo'lib, bu so'z o'yib yozilgan uzukni piri Zayniddin Toyobodiy sovg'a qilgan. Amir Temur har gal biron-bir ish yoki harbiy yurishga chiqishdan oldin piringning duosini olgan. Davlat boshqaruvida piringning maslahati bilan to'rt narsaga amal qilgan: "Abulmansur Temur, saltanat ishlarida to'rt narsaga amal qilgin, ya'ni: 1)(o'zing bilan) kenga; 2)(boshqalar bilan) mashvaratu maslahat ayla; 3) hushyorligu mulohazakorlik bilan qat'iy qaror chiqarish; 4) ehtiyotkor bo'l[2, 13.14].

Ma'lumki Temur va uning vorislari davrida ruhoniylar mulki daxlsiz hisoblangan. Oddiy dunyoviy odam uchun yomon tugaydigan ish "tangri kishisi" uchun murakkablik tug'dirmas edi. Temurning ruhoniylar vakillari bilan bunday munosabatlari, devona Bobo Sangi bilan uchrashuvi diqqatga sazovor. Bu voqea 1381 yilda Xurosonni zabt etishda ro'y bergan. Andxundda Bobo Sangi hayvon ko'ksidan olingan bir bo'lak go'shtni Temur oldiga tashlaydi. Bu holat "Zafarnoma"da quyidagicha bayon qilingan: "Hazrat sohibqiron avji azimat va davlat bilan suvdin o'tub, Andxudqa yetti. Va g'oyat sidq va ixlosdin Bob Sangukim, avliyolardan erdi, tavofig'a bordi. Va Bobo Sangu, jazaba va holatikim, anda bor erdi, bir qo'yning to'shini hazrat qoshig'a tashladi. Ul hazrat / shu kun tutub, to'shini olib dedikim, "Xurosonkim, yer yuzining to'shi turur, bizga Tangri bergusi turur" [3, 80]. Temur buni tangri Xurosonni yer ko'ksidan bir parchani unga uzatayapti, deb e'lon qiladi. Bunday holatdan chiqishning asosiy sababi aniq, dinning obro'-e'tiborini hurmat qilgan Temur, Bobo Sanginni avliyo sanagani uchun, bu holni yaxshi belgi deb e'lon qilgan. Nozik taktik bo'lgan Temur bu vaziyatdan chiroyli foydalangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tarixiylik, xronologik yondashuv, qiyosiy-tahlil kabi tarixiy metodlardan foydalanildi. Maqolada o'rta asr tarixchilarining bevosita kuzatishlar natijasida bayon etilgan Amir Temurning islom dinini qanchalik uluhlagaligiga doir muhim ma'lumotlar mavjud.

Tahlil va natijalar. Amir Temur Kesh (hozirgi Shahrisabz) shahri yaqinidagi Xo'ja Ilg'or qishlog'i (hozirgi Yakkabog' tumani)da 1336 yil 9 aprel kuni dunyoga keldi. Uning kindik qoni to'kilgan joy qadimda Xushjuyi obigar, ya'ni Zilol suvli chashma nomi bilan yuritilgan. Mazkur hayotbaxsh chashma suvlari tufayli bu maskan atrofida aholi to'planib, qishloq qad ko'targan, keyinchalik bu joy Xo'ja Ilg'or nomi bilan yuritila boshlagan.

Otasi Tarag'ay No'yon turkiy barlos urug'ining biyi (boshliq, oqsoqol)va yirik mulkdor amirlaridan edi. Hatto Amir Muhammad Tarag'ay Chig'atoy ulusining e'tiborli beklaridan hisoblangan. U yilda bir marotaba Ili (Elsuvi) daryosi bo'yida chaqiriladigan yurt beklarining qurultoyiga taklif etilardi. Beklardan kelib chiqqanliklariga qaramay, Amir Temur otasining ham, bobosi Amir Barqulning ham harbiy ishga mayli bo'lmagan. Tarag'aybek taqvodor musulmon bo'lib, ko'p vaqtini darveshlar bilan birga o'tkazgan. U piri tasavvuf shayxi Shamsiddin Kulolni chuqur ehtirom qilgan. Tarag'ay no'yonning to'rt o'g'li va ikki qizi bor edi: o'g'illar – (Amir) Temur, Suyurg'atmish, Olamshayx, Jo'gi-no'yon; qizlar – Qutlug' Turkon oqa, Shirinbeka oqa [4].

Onasi "poshsha, poshshaxon, sulton og'o" ma'nolarini anglatuvchi Takina Xotun (aslida Tegin, taxm.1318, Buxoro – 1353, Shahrisabz) Buxoro ulamolari peshvosi mavlono sadr ash-shari'a, ya'ni shariat qonunlarini sharhlovchi alloma Ubaydulloh al-Buxoriyning qizidir. Temurbekka ota-onasi va ajdodlaridan alplarga xos pahlavonlik, o'tkir zehn, iste'dod va boshqa irsiy fazilatlar meros tariqasida o'tadi.

Temurbek dastlabki bilimlarini o'z qishlog'dagi mulla Alibek maktabida 5 yoshida ola boshlaydi. 10 yoshida Mulla Alibek maktabidagi barcha kitoblarni o'qib tugatadi va ustozining tavsiyasi bilan Keshdagi Abdulla Qutb madrasasiga o'qishga boradi. Madrasa mudarrisari Temurbekning o'tkir zehnliligini, turkiy tildan tashqari fors tilini tez o'rganganligini, Qur'on oyatlarini ikki-uch o'qishdayoq yod olganligini ko'rib hayron qoladilar. Manbalarda qayd etilishicha, u Qur'on Karimni yod olgan, hadis ilmini chuqur o'rganligi bois imon-e'tiqodli, halol pok inson bo'lib voyaga yetgan. Siyosiy hayotga kirib kelgan Temur din obro'-e'tiborini dunyoviy hokimiyatdan ustun qo'ygan. U "olijanob musulmon, olim va darveshlar do'sti edi" [5].

Tarixiy manbalarda Amir Temurning to'rtta piri bo'lganligi qayd etiladi. Uning birinchi piri Shayx Shamsiddin Kulol al-Faxuriydir. Bu ulug' zot Amir Temurning otasi Amir Tarag'ayning ham piri bo'lgan. Uning ismini ham Shayx Shamsiddin Kulol qo'ygan. Temur otasining do'sti, naqshbandiya tariqatining taniqli vakili shayx Shamsiddin Kulol bilan bo'lgan voqea tarixchilarga ma'lum. O'z muridlari davrasida zikr tushirayotgan shayx huzuriga kirib kelgan yosh Temur uning tugashini sabr ila kutib turadi. Shayx va atrofidagi muridlar uning xulqiga baho berib, duo qilishadiki, buni keyinchalik bo'lajak jahongir go'yo o'z muvaffaqiyatlarining sabablaridan biri deb hisoblangan emish [6].

Amir Temurning ikkinchi piri Sayid Amir Kuloldir. U 1227 yilda Buxoro yaqinidagi Suxoriy qishlog'ida tavallud topgan. Asli ismi Sayid Amir Kalon as-Suxoriy bo'lib, kulolchilik va paxsa urish bilan shug'ullangani uchun Kulol nomi bilan mashhurdir. Ul zot "Silsilai Sharif" bo'yicha o'n beshinchi piri murshid hisoblanadi. "Silsilai Sharif" bo'yicha o'n to'rtinchi piri murshid sanalgan Bobo Samosiydan ta'lim olgan. Bobo Samosiy Buxoroda xojagon tarikatini Abdulxoliq G'ijduvoniyan keyin davom ettirgan ulug' zot sanaladi. Naqshbandiya tariqatining asoschisi sanalmish, Bahouddin Naqshband zikr talqini va odobini Sayid Amir Kuloldan olgan. Naql qilishlaricha Shayx Sayid Amir Kulol Temurga yetti kulcha uzatib shunday so'zlarni aytgan ekanlar: "Keshga borg'oningda ushbu kulchalarni har biridan bir tishlamdan yeb, qolg'onini saqlab qo'yg'il, kelajakda dunyoning yetti iqlimi seniki bo'lg'ay!" [7].

Makkai Mukarramaning ulug'laridan ya'ni Ka'ba xojasi bilan belgilangan vaqflarning Xurosondagi noibi bo'lgan Shayx Sayid Baraka Amir Temurning uchinchi piri sanaladi. U 1324-1404 yillarda yashagan. Sohibqiron hokimiyat uchun amir Husayn bilan kurash olib borayotgan bir pallada 1370 yilda Shayx Sayid Baraka Termiz yaqinida uchrashib, unga nog'ora va bayroqni taqdim etadi. Amir Temur bu tufhalarni islom yo'lidagi bo'lajak zafarlarning muqaddimasi deb bilgan. Mana shundan so'ng Shayx Sayid Barakani pir tutgan, uning bilan birgalikda barcha g'alabalarining ilhomchisi sifatida qaraganini keksa tarix ma'lumot beradi. 1404 yilda Shayx Sayid Baraka o'limining Amir Temurga ta'siri quyidagicha bayon etiladi: "...Qorabog'da ulug' voqi'alardan biri bu bo'ladikim, Sayyid Barakaga/marazi voqi' bo'lub, har nechakim tabiblar muolaja qildilar, muvofiq bo'lmadi. Oqibat: Irja u ila Rabbiki raziyatann marziyatanni (Qur'on. Fajr surasi 28 oyat)qabul qilib, bu saroyi foniydin olami boqiyg'a mutavajjih bo'ldi. Hazrat sohibqiron bu voqi'a jihatidan asru mutvalam bo'lib, yig'ladi. Hu km bo'ldi: "Sayyidning so'ngakini Andxudg'a eltib, amonot qo'ysunlar" [3].

1405 yil Amir Temur vafot etgach, "Hazrat sohibqironi poke'tiqodqakim, asru ixlos va sidq hazrat Risolat, sall Allahu, alayhi va sallamning avlodig'a bor erdi, doim xotirida ul erdikim, o'lgondin so'ng Sayyid Baraka alayhir rahmat var rizvonning oyog'i sori bo'lg'ay. Necha kundin so'ng Sayyidi mushori ilayhining muborak so'ngagikim, Andaxudda amonot qo'yib erdilar, alarni kelturub ul gumbazkim, sohibqironning xoli xatti bukun uchun yasab erdi, kelturub dafn qildilar. Va ul / hazratni nechukkim niyat qilib erdi, Sayyid mushori ilayhining ayog'i sari ko'mdilar" [3].

Payg'ambar avlodlariga doimo mehr-muhabbat hislarini tuygan jahongir guyo uni Sayid Baraka qabri etagiga qayirish istagini bildirgan. Temur vafotidan keyin Sayid Baraka qabri Andxoydan Samarqandga ko'chirilgan, ikkovlan bir maqbarada Temurni o'z istagiga binoan, Sayidning poyi tuprog'iga qo'yishgan [8].

Amir Temurning to'rtinchi piri Shayx Zayniddin Abubakr at-Tayobodiydir. Ul zot 1291 yilda Hirotning

Toyobod qishlog'ida tug'ilgan. Fasix Havofiyning "Mujmali Fasixiy" asarida yozilishicha Amir Temur shayxulislom bilan 1381 yilda Harirud vodiysida uchrashadi. Sohibqiron Xurosonga yurishida Tayobod qishlog'iga yo'li tushadi. Amir Temur qaysi yurtga borsa, o'sha yerdagi ulug' insonlarni yoniga chorlab hamsuhbat qilishni unutmagan. Toyobod qishlog'ida mashhur shayx borligini eshitib uni huzuriga chorlaydi. Ammo shayx Temurda uning ishi yo'qligini aytgandan so'ng, lashkarboshilardan birini uning huzuriga yuboradi. Bu ham natija bermagach, piri komil oldiga o'zi boradi. Shayx uni kutib oladi va yelkasiga qo'lini qo'yadi. Jismonan baquvvat bo'lgan Temur ham, shayxning kuchiga tan berib shunday degan: "Agar shayx yana bir zamon qo'lini yelkamdanda olmaganida edi, men go'yoki osmon ustimga tushib, og'irlik tagida qolib pachoq bo'layozganday edim". Shundan so'ng shayx uni uyiga taklif qilib, suhbatlashadi, pand-nasihati qiladi [3].

Ulug' hukmdor piring maslahatlariga umrbod amal qildi va o'z siyosatini amalga oshirishda, davlat ishlarining to'qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa, qilich bilan bajo keltirganligi buning isbotidir. Amir Temurning mamlakat boshqaruvidagi eng qimmatli shiorlaridan biri "Davlat kufr bilan bardavom bo'lishi mumkin, ammo zulm bor joyda tanazzul muqarrardir", bu ifodaning asl muallifi Abu Bakr Tayobodiydir [9].

Qisqasi, Amir Temurning pirlariga bo'lgan munosabatini Ibn Arabshoh sohibqiron tilidan quyidagicha bayon qiladi: "Qanchadan-qancha mamlakatlarni qo'lga kiritgan bo'lsam, qancha o'lkalarni fath etgan bo'lsam, barchasi shayx Shamsiddin Kulolning vositasi bilan, Amir Kulolning yordami va shayx Zayniddin Abu Bakrning homiyligi tufaylidir. Sayyid Barakaning yordami tegmasdan birorta g'alabaga erishmaganman"

Ma'lumki, o'rta asr sharoitida din ijtimoiy tashkilot vazifasini o'tagan. Chunki ruhoniy shaxs va so'fiylik tariqatlari vakillari faoliyati jamiyatda ijtimoiy muvozanatni saqlanishning nozik va amaldagi shakli bo'lgan. Tarixiy manbalarda Temurning diniy safdoshlaridan aka-uka sayidlar-Abul Ma'aliy va Ali Akbar nomlari eslatib o'tilgan. Ular xudovanzoda unvoni bilan atalib, Termizga ega qilishgan. Termiz XV asrga qadar yirik diniy markazlardan biri sanalgan [6].

1371 yilda Temurga qarshi uyushtirilgan fitnada Abul Ma'aliy nomi eslatiladi. Temur sayidlarda bo'lmish Abul Ma'aliy nafaqat qatl qilmagan, balki ma'lum bir vaqt o'tgach kechirib yuborgan. Yoki 1365 yilda Samarqanddagi sardadorlar qo'zg'olonining yetakchilaridan bo'lmish madrasa tolibi Mavlozodani sardadorlar harakatida xasaniya so'fiylik izdoshlarining talabi va xalq ommasi orasidagi o'zining xalqchilik pozitsiyasiga munosabatini bildirish uchun uni avf etgan [10].

Amir Temur ma'lum vaqt o'z yoniga ruhoniylarni muloqatga chorlab turgan. Masalan, 1403-1404 yil qishida Movarounnahr-Kesh, Samarqand, Buxoro, Termiz va boshqa joylardan mo'tabar zotlarni yig'gan. Bu yerda Xovand zodagoni Termiziy, Samarqandlik shayx ul-islom Xoja Abdal-avval, Xoja Isom-ad-Din, va keshlik shayx ul-islom farzandlari Abu al-Hamiya va ar-Rahmon va bundan tashqari buxorolik shayxlar qatnashgan.

Xulosa va takliflar. Xullas, Temur davlat rahbari sifatida diniy omil ahamiyati va kuchiga munosib baho bergani holda, mamlakatning siyosiy, ijtimoiy hayotida undan oqilona foydalana olgan. Islom dini ulamolariga katta hurmat-ehтиrom ko'rsatib xalqqa namuna bo'lgan.

ADABIYOTLAR

1. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-Таворихи Муиний. -Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б.28.
2. Темур тузуклари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б.13-14.
3. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома. – Б.80.
4. Ҳаким Сатторий. Олтин силсила. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – Б.24-25.
5. Бартольд В.В. Улугбек и его время.- Записки Российской Академии наук, Серия VIII, Том XIII. -М., 1964. - С.39.
6. Темур ва Улугбек даври тарихи. – Тошкент: Комуслар бош тахририяти, 1996. – Б. 107.
7. Кичкилов Х., Файзуллаева М. Пирлари қўллаган Соҳибқирон./ Мозийдан садо, 2006 йил, 20 апрел.
8. Бартольд В.В. О погребении Тимура.// Соч., Т.2., Ч.2, с.446.
9. Темурийлар даврида дин ва давлатнинг алоқаси, - Б. 103.
10. Якубовский А.Ю. Самарканд при Тимуре и Тимурадах. – Ленинград, 1933. – С.14.

UDK: 94(575.1) "20":327

Obidjon MADAMINOV,
Urganch davlat universiteti "Tarix" kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: obidjonzoirjonovich@gmail.com

UrDU professori, DSc U.Abdullayev taqrizi asosida

ECONOMIC, POLITICAL AND CULTURAL-EDUCATIONAL ASPECTS OF FORMATION OF STATE IMAGE IN THE MODERN WORLD

Annotation

Reliance on one's image is typical for every profession today. We go to this doctor because his medicine is known. We choose this political leader because we see in him the power to solve our problems. Thus, the profession of "image maker" is gradually gaining more and more importance. It should be noted that imageology has not yet been formed as a separate science; it remains a scientific direction between science and art. When analyzed by researchers based on research, it (imageology) can be recognized as one or another special data bank used to increase its authority.

The article analyzes issues of economic, political, cultural and educational aspects of forming the image of the state.

Key words: state image, imageology, image maker, international image.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ, ПОЛИТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИМИДЖА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Аннотация

Опора на свой имидж сегодня характерна для каждой профессии. Мы ходим к этому врачу, потому что его лекарство известно. Мы выбираем этого политического лидера, потому что видим в нем силу решить наши проблемы. Таким образом, профессия «имиджмейкер» постепенно приобретает все большее значение. Следует отметить, что до сих пор имиджология не сформировалась как отдельная наука, она остается научным направлением между наукой и искусством. При анализе исследователями на основе исследований ее (имиджология) можно признать тем или иным специальным банком данных, используемым с целью повышения своего авторитета.

В статье анализируются вопросы экономического, политического и культурно-просветительского аспектов формирования имиджа государства.

Ключевые слова: государственный имидж, имиджология, имиджмейкер, международный имидж.

ZAMONAVIY DUNYODA DAVLATNING IMIJINI SHAKLLANTIRISHNING IQTISODIY, SIYOSIY VA MADANIY MA'RIFIY ASPEKTLARI

Annotatsiya

Bugungi kunda o'z imijiga tayanish har bir kasbga xosdir. Biz aynan shu siyosiy liderni saylaymizki, chunki uning timsolida muammolarimizni xal qiluvchi kuchni ko'ramiz. Shunday qilib, "imijmeyker" kasbi asta-sekinlik bilan ahamiyatli bo'lib bormoqda. Shuniyam ta'kidlash kerakki, hozirgacha imijelogiya alohida fan bo'lib shakllanmagan, u bugungi kungacha ilm bilan san'at o'rtasidagi ilmiy yo'nalish bo'lib kelmoqda. Tadqiqotchilar tomonidan izlanishlarga tayangan holda tahlil qilganda, uni (imijelogiyaning) o'z nufuzini oshirish maqsadida qo'llaniladigan u yoki bu maxsus ma'lumotlar banki sifatida e'tirof etish mumkin.

Maqolada davlatning imijini shakllantirishning iqtisodiy, siyosiy va madaniy ma'rifiy aspektlari masalasi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: davlat imiji, imidjelogiya, imijmeyker, xalqaro imij.

Kirish. Dunyoning bugungi modelida jamoatchilik qarashlarida u yoki bu davlatlarning milliy xususiyatidan kelib chiqqan o'ziga xosliklar aniq o'rin olgan. Masalan nemischa puxtalik, shvetsarcha aniqlik va yaponcha intellekt bugungi kunda mazkur millatlarning, shu bilan birga mazkur davlatlarni o'ziga xos obrazlarini ko'z o'ngimizda gavdalan-tiradi.

Mustaqil davlatlar hamdustligi mamlakatlarining yuqori darajadagi korrupsiyalashganligi [7] bu yerga investitsiya oqimini to'xtatib qo'ygan asosiy omil hisoblanadi, agarda korrupsiya bu darajada avj olmagan bo'lsada, bu ko'rsatkich jahon hamjamiyatida MDH davlatlari to'g'risida steorotipga aylanib ulguragan. Shundan kelib chiqib, xar bir davlat xalqaro munosabatlarga kirishar ekan o'zining imijiga, ya'ni boshqalar tomonidan tasavvur qilinadigan obraziga ega bo'ladi.

Imij shakllantirish bilan shug'ullaniuvchi (imijmey-kerlar) shunday takidlashadi: "xalqaro imij – bu, eng avvalo,

xalqar va davlatlarning bir-biri bilan aloqalar tizimi va ularning samarali faoliyat yurgizishi uchun talab qilinadigan doira va qoidalar majmuasidir. SSSRning sovuq urushdagi mag'lubiyati va uning parchalanishi aynan Sovet Ittifoqining samarali xalqaro aloqalar tizimining yemirilishi va imijini yo'qotishi bilan bog'liq edi" [6]. Bu yerda faqat birgina jihatga e'tirof bildirish mumkin ya'ni, M. Gorbachev boshqaruvi davridagi Sovet Ittifoqi o'zining eski imijini yo'qotib qolmasdan, yangi, g'arbga moyilroq imij yaratishga faol harakat qildi. Mutloqo yangi, amalda esa yetisha olmaydigan maqsadlarni qo'ygan Sovet Ittifoqi obyektiv va subyektiv omillar asosida parchalanib ketdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumki "obraz" va "imij" tushunchalari farqlanadi, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Obraz – bu o'z-o'zidan shakllanadigan taassurot, imij esa maqsadli va ongli ravishda qurilgan. Globallashuv, axborot uzatishning yangi texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlarning keng qo'llanilishi turli mamlakatlar o'rtasidagi

o'zaro aloqalarni yanada jadallashtirishga va ularning barcha sohalarda, jumladan, iqtisodiy va madaniy integratsiyalashuviga olib keldi.

Davlat imijini shakllantirish masalalari bilan ham bir qancha olimlar shug'ullanishgan. Bular, G.Pochepsov, T.Grinberg, M.Kastels, R.Arnxeym, A. Asmolov va boshqalar. Masalan, G.Pochepsov imidjeologiyani kompleks ravishda o'rgangan va bu borada o'ndan ortiq o'quv qo'llanmalari chop ettirgan. T.Grinberg davlatlarning xalqaro maydonda tarixiy hamkorlik munosabatlariga kirishishi va ularni jamoatchilik tomonidan qanday qabul qilinishini (Rossiya misolida) tadqiq qiladi. Tarixiy jihatdan o'tish davrini keng qamrovli tarzda o'rgangan M.Kastels o'tish davrida jamiyatlarining rivojlanish bosqichlari va unga dunyodagi axborot muhitining ta'sirini ilmiy asoslashga harakat qilgan. A.Asmolov bo'lsa mamlakatning kelajagi va uning tashqi-ichki siyosati, umuman jahonda tan olinishi mazkur mamlakatning yetakchilariga bog'liqligini, umuman tarixda shaxs imijini shakllantirish muammolarini tahlil qilgan.

Tahlil va natijalar. Kuchli ta'sirga ega bo'lgan ba'zi davlatlar boshqa mamlakatlarga nisbatan afzalroq holatda. Davlatlar o'z aholisini birlashtirgan va xalqaro maydonda mavjudligini aks ettiruvchi o'ziga xos xususiyat, xususiyat va o'ziga xoslikni saqlab qolish uchun o'z imijini yaratishi kerak. Mamlakat imijini tavsiflovchi omillar juda ko'p. Ular siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, harbiy bo'lishi mumkin. Ushbu omillarni ikki toifaga bo'lish mumkin: qattiq kuch (hard power) va yumshoq kuch (soft power). Qattiq kuch – bu majburiy va qo'llaniladigan haqiqat, yumshoq kuch esa manevr uchun ko'proq joy qoldiradi. Yumshoq kuch yordamida davlatning xalqaro maydondagi obro'si bilan bog'liq maqsadlarni yanada samaraliroq amalga oshirish mumkin.

Mamlakat imiji yaxlit tushunchadir. Tahlil qilgandan so'ng shuni ta'kidlash mumkinki, obraz va imijni idrok etish subyektivdir, shuning uchun har bir kishi, uning ijtimoiy-iqtisodiy muhitidan qat'i nazar, bir xil mamlakat haqida turli xil tasavvurga ega bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki, mamlakat obrazi moslashuvchan va rivojlanishi mumkin. Faktlar, talqinlar va in'ikoslar o'rtasida og'ishlar bo'lishi mumkin, shuning uchun haqiqat va tasvir o'rtasidagi nomuvofiqliklar bo'lishi mumkin, bu esa mamlakatlarga o'z imijini yaratish uchun biroz erkinlik beradi. Darhaqiqat, idrok etilgan tasvir har doim ham haqiqatga mos kelmaydi. Shunday qilib, har bir davlat o'z mamlakatining xalqaro maydondagi obro'sini shakllantirish uchun turli texnologiyalardan foydalanishi zarur.

Insoniyat tarixi davomida, xalqaro siyosiy tizimning muhim va ajralmas instituti hisoblangan davlat ichki va tashqi ijtimoiy-siyosiy munosabatlarda o'zining ijobiy obrazini yaratishga, va shu asosida o'z legitimligini oshirishga harakat qilib kelgan va bundan keyin ham harakat qiladi. Bunda, eng avvalo, davlatning imijini shakllantirish va qanday asoslarga ko'ra baholanish mezonlari asos bo'lib xizmat qiladi.

Bu mezonlar esa quyidagilardan iborat deyishimiz mumkin:

Davlatning iqtisodiy qudrati.

Mamlakat iqtisodiy potensialining asosini – uning tabiiy-resurslari, ishlab chiqarish, mehnat, ilmiy-texnikaviy va eksport salohiyati tashkil qiladi. Davlatning mazkur iqtisodiy salohiyatini samarasi uning ishlab chiqaradigan yalpi milliy maxsuloti ko'rinishida namoyon bo'ladi. Tabiiy-resurslar mamlakatning tabiiy boyligi hisoblanib, o'zlashtirilgan va ishlab chiqarishga joriy qilingan taqdiridagina iqtisodiy o'sishga omil bo'lib xizmat qiladi. Ishlab chiqarish vositalari (bino, inshoot, asbob-uskuna va jixozlar) texnologiya, ishchilar va injener-texnik xodimlar mamlakat ishlab chiqarish

salohiyatining asosini tashkil qiladi. Mehnat potentsiali bu – mamlakatning mehnat resurslari deyish mumkin. Uning hajmi va sifati aholining faol va mehnatga layoqatli qismining soni, uning ilmiy va professional-malakaviy darajasi bilan belgilanadi. Mamlakatda fundamental va amaliy fanning yutiqlari, ilmiy kashfiyotlar, yangi texnologiyalar, tajriba-eksperimental baza hamda malakali ilmiy-texnik va konstruktor kadrlar mamlakat ilmiy-texnikaviy salohiyatini belgilab berivchi asosiy omillardir. Davlatning eksport salohiyati – bu milliy iqtisodiyotning jahon bozorida raqobadbardosh mahsulot ishlab chiqarishi, uni yetarli darajada va xalqaro bozorlar narhida eksport qila olish qobiliyati hisoblanadi [4].

Davlatning siyosiy salohiyati. Davlatning boshqaruv tizimi, uning siyosiy rejimi va aholining siyosiy madaniyati davlat siyosiy salohiyatini shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Mamlakat ichki siyosatida aholining siyosiy huquqlari ta'minlanganligi, demokratik saylov tizimi, hokimiyatning taqsimlanish prinsipi va fuqorolarning siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonida ishtirokining ta'minlanganligi mamlakatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashga asos bo'ladi.

Davlat o'z tashqi siyosatida “davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalariga va xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga” [1] asoslanishi davlatning tashqi siyosiy faoliyati demokratik prinsiplarga hamoxang ekanligini anglatadi. Davlatlarning xalqaro hamkorligi o'zaro xavfsizlikni mustahkamlash va qurolli kuchlar jangavor tayyorgarligini oshirishga yo'naltirilgan harbiy sohada birgalikda faoliyat yuritishni ko'zda tutadi. Davlat tashqi siyosatining maqsad va asosiy yo'nilishlari faqat millatning iqtisodiy, harbiy, axborot, demografik resurslarini qamrab olgan umumiy quvvati (potentsiali) bilan taqqoslangandagina aynan bir xil mos va natijali bo'ladi [5].

Tashqi siyosatda maqsadga erishishning turli tamoyillari, metod va mexanizmlari mavjud bo'lib unda, diplomatiya muhim rol o'ynaydi. Hozirgi zamon diplomatiyasi tashqi siyosatning maqsad-vazifalariga erishuvini, mamlakatdan tashqarida o'z davlat va fuqorolarining manfaatlarini ta'minlaydi, davlatlarning muzokaralar jarayonini, axborot hamkorligini (almashinuvini) tashkil qiladi, davlat va hukumat boshliqlari, davlatning tashqi aloqa organlari hamda bevosita diplomatlarning rasmiy faoliyati shaklida amalga oshadi. Umuman davlat tashqi siyosatining asosini tashkil qiladigan diplomatiyaning muhim vazifasi davlatlar o'rtasida muloqot yo'li bilan ularning xalqaro jarayonlardagi ishtirokini ta'minlaydi. O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimovning fikri bilan aytganda: “Tarixni olg'a intilishiga mo'jorolar va kelishmoqchiliklar emas, balki millatlar o'rtasidagi xamkorlik va o'zaro ishonch asos bo'lib xizmat qiladi” [2].

Davlatning madaniy-ma'rifiy salohiyati. Mamlakatda ilm-fan, madaniyat, san'atning rivojlanganligi, aholining intellektual va kasbiy salohiyati, millatning tarixiy, diniy va madaniy qadriyatlari hamda millatlararo muloqot vositasiga aylangan tili xalqaro munosabatlarda mazkur davlat to'g'risida ijobiy obrazning paydo bo'lishiga va hayrixoxlikning shakllanishiga olib keladi.

Bu borada alohida ta'kidlangan: “Biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo'lmashligi, farzandlarimizning bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta baxtli bo'lib yashashi uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etayotgan ekanmiz, bu borada ma'naviy tarbiya masalasi, hech shubhasiz, beqiyos ahamiyat kasb etadi. Agar biz bu masalada hushyorlik va sezgirligimizni, qat'iyat va ma'suliyatimizni

yo'qotsak, bu o'ta muhim ishni o'z holiga, o'zibo'larchilikka tashlab qo'yadigan bo'lsak, muqaddas qadriyatlarimizga yo'g'rilgan va ulardan oziqlangan ma'naviyatimizdan, tarixiy xotiramizdan ayrilib oxir-oqibatda o'zimiz intilgan umumbashariy taraqqiyot yo'lidan chetga chiqib qolishimiz mumkun" [3], degan fikrlarni unutmash lozim. Darhaqiqat, mamlakatning bosib o'tgan tarixiy yo'li, va shu davr mobaynida orttirgan tajribasi asosida millatning ma'naviy qiyofasining shakllanishi, uning tili, o'ziga xos madaniyati va rasm-rusmlarining paydo bo'lishi mazkur millatning, mamlakatning jahon hamjamiyatida o'ziga xos o'rin egallashida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, imijmeyker har doim ham to'liq ustunlikka ega bo'lavermaydi. Shu o'rinda J.Soros so'zini eslaymiz: "Katta pulga eng yaxshi itni sotib olish mumkun, lekin, hech qanday pul bu itni sizni oldingizda

dumini qimirlatishga majbur qila olmaydi". Agar orttirilgan ijobiy imij o'z asosiga ega bo'lmasa, ohir-oqibatda u yo'qqa chiqishi muqarrardir. Imij bu – iqtisod va siyosat jarayonlarining faqat bir bo'laki. Ba'zan juda muhimi, lekin bir bo'laki halos. Bunda faqatgina simvolizmdan tashqari aniq potensial bo'lishi juda muhimdir. Shuning uchun xam 1997 yilda Rossiyalik bitta deputatning so'zlarini eslash lozim: - nega Prezidentda imij bo'yicha maslahatchi bor, lekin ekologiya bo'yicha yo'q, - degan edi. Yangi dunyodagi bugungi qarashlar, ya'ni, "imij" va "imijmeyker" atamalari yangi, kuchliroq rol o'ynamoqda. Bular, davlatni boshqarishda, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarda, davlatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarda va xalqaro munosabatlarda dolzarblik kasb etmoqda. Bunda imijni yaratish uchun, aynan siyosiy texnologiyalardan foydalanishda imijmeyker mutaxassislarning roli katta hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси IV боб, 17 модда. 2023 й.
2. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. – Т. 1997 й. – 180 б.
3. Каримов И. А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: "Маънавият", 2008. – 4 б.
4. Экономический потенциал страны.// http://abc.informbureau.com/html/yeiiiexanee_iiioaioeae_nodaiu.html
5. Жўраев С., Аҳмедов О., Раҳимова М. Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти. – Т.: "Фофур Фулом", 2008, 12 б.
6. Почепцов Г.Г. Имиджелогия. – М., 2009. -С. 359-360.
7. Transparency International халқаро ташкилоти томонидан ҳар йили махсус сўровномалар воситасида ўтказиладиган "Коррупцияни англаш индекси" дастури доирасида ушбу давлатлар коррупция даражаси юқори мамлакатлар каторига қўйилади // Полис. - 2009.-№5 (123). -С.134

Talgatbek MANASH,

Doctoral student at the University of Seged (Republic of Hungary)

E-mail: manash777vko@mail.ru

PhD based on B. Khainazarov's review

ORIGIN AND ETHNIC HISTORY OF THE KIPCHAKS

Annotation

This scientific article examines the issue of the origin of the ethnic history of the Kipchaks. The study of the historical processes of the Kypchaks that took place on the territory of the steppe strip of Eurasia in the era of late Antiquity and the Middle Ages demonstrates the complexity of the social and political organization of nomadic peoples. In recent years, publications have appeared in which the question of the need and possibility of studying the history and culture of the medieval peoples of the steppe Eurasia is increasingly raised. And the article also examines a wide range of issues on etymology, the origin of the people, as well as the early history of the Kipchak issues. The Kipchak issue still remains relevant for modern science.

Key words: ethnic history, Kipchaks, steppe strip of Eurasia, nomads, Desht-i Kipchak, Polovtsian field, ethnic group, ethnonym.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ КЫПЧАКОВ

Аннотация

В данной научной статье рассматривается вопрос о происхождении этнической истории кыпчаков. В изучение исторических процессов кыпчаков протекавших на территории степной полосы Евразии в эпоху поздней Древности и Средневековье, демонстрирует сложность общественной и политической организации кочевых народов. В последние годы появляются публикации, в которых все острее встает вопрос о необходимости и возможности изучения истории и культуры средневековых народов степной Евразии. И так же в статье рассматривается широкий круг вопросов по этимологии, происхождению народа, а также ранней истории кипчакской проблематики.

Ключевые слова: этническая история, кыпчаки, степной полосы Евразии, кочевники, Дешт-и Кипчак, половецкое поле, этническая группа, этноним.

QIPCHOQLARNING KELIB CHIQISHI VA ETNIK TARIXI

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada qipchoqlarning etnik tarixining kelib chiqishi masalasi ko'rib chiqiladi. Oxirgi antik davr va o'rta asrlarda Yevrosiyoning cho'l zonasida sodir bo'lgan qipchoqlarning tarixiy jarayonlarini o'rganish ko'chmanchi xalqlarning ijtimoiy-siyosiy tashkilotining murakkabligini ko'rsatadi. So'nggi yillarda Evrosiyo cho'llarining o'rta asr xalqlari tarixi va madaniyatini o'rganish zarurati va imkoniyatlari to'g'risidagi masala tobora ko'proq ko'tarilayotgan nashrlar paydo bo'ldi. Shuningdek, maqolada etimologiya, xalqning kelib chiqishi, shuningdek, qipchoq muammolarining ilk tarixiga oid keng ko'lamlil masalalar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: etnik tarix, qipchoqlar, Evrosiyoning dasht zonasi, ko'chmanchilar, Deshti Qipchoq, polovets maydoni, etnik guruh, etnonim.

Introduction. The Dasht-I-Kipchak steppe, also known as the Kipchak, Great or Polovtsian steppe, has been from time immemorial a home to nomad peoples of Eurasia. In the territories of modern Kazakhstan, the Volga region, the Caucasus and Eastern Europe, states formed and dissolved, heroes and legends were born. According to European and Byzantine historic sources, the Kipchaks, Cumans – Polovtsy in the Russian chronicles – were such a nomad, Turkic people who became an integral part in the formation of modern nations such as Kazakhs, Nogais, Kumyks and many others. The Kipchak ethnic community, the collective name of which is the Kazakhs, is one of the largest medieval tribal associations that determined the course of historical events of the great belt of the Eurasian steppes in a period spanning more than one and a half millennia. In this regard, the study of ethnic processes that took place among the Koman-Kypchaks, the determination of their ethnohistorical contacts, their role in the history of neighboring peoples continue to be the focus of interests of scientists and young researchers.

Literature review. The nomadic people called “Kipchaks” in Muslim sources, “Cumans” in Western European chronicles, “Polovtsians: in Russian annals played

an important role in the history of Eurasian steppe in the 10th – 14th centuries. The origin and history of the Kipchaks is complicated questions of ethno-political history. The aim of this dissertation is to study the image and role of the Kipchaks in the contemporary Russian annals (Primary Chronicle) and late Moscowite annals (Nikon chronicle) and later in the formation of historiography of Russian intellectual centers from the 18th century. Kazakh scientists Kumekov B.E. proved the origin of Kipchaks, its ancestor Se (Sir IV-VII centuries) were inhabitants of the east side of Ordos, it was their neighbor yanto tribe, which Kipchaks' subdued and together these two tribes called themselves as Seyanto. Kumekov says that Seyanto kaganat subdued Kyrgyzs in the north of the Yenisei and in 646 9-Oguzs' defeated Seyanto country. However, soon in 691 Seyanto tribe in Sire changed the name of the state to Kipchak and in 760 the ethnonym was fully adopted [1].

The Soviet period brought new tendencies in the formation of the image of the Kipchaks/Polovtsy. The fall of the Sovietunion and the birth new states in Central Asia is a starting point of a new stage. The new independent nations, first and foremost Kazaks started to another nation-building

and their history must be reevaluated. The focus of the dissertation is the process and changing image of the Kipchaks in these periods. In Muslim requisite information, Kipchak Ethnonym mentioned for the first time in the IX century Arab explorer Ibn Xordadbeh work and commented that they belong to one of Turkic-speaking tribes. From second half of the VIII century and until X century Kipchak ethnic association was developing further from the east of Altai and the Irtysh River to the west through the South Ural and Volga. At first, they were neighboring with Kimek tribe then became part of Kimek state and was politically subordinate to Kimek kagan, and was in close connection with other Turkic tribes like Oguz, Bashkir, Pesheneg, Qarluq and Kangly[2].

Research Methodology. The term Kipchak can be interpreted in different ways nowadays. It is used as a denomination of a nomadic people living in the Kazak steppe and Eastern Europe between the 11th – 13th centuries. At the time of the Golden Horde it is connected with the geographical name Desht-i Kipchak. In modern linguistic it is a subgroup within the common Turkic language group including three sections: western Kipchak languages: Crimean Tatar, Kumyk, Karachay, Balkar; Volga Kipchak: Tatar and Bashkir and eastern Kipchak: Kazak, Karakalpak, Nogai, Kirgiz. The second data record about Kipchaks was Rashid-ad-Dinn's "Djami - at Tauarihi". The book was formed in the period between 1300-1311 years. There we can see two different data points to the origin of the ethnonym Kipchak. The research work uses a holistic approach to solving the problem, the methodological validity of the original theoretical rules of the study, the use of modern methodological approaches to the research topic, based on the principles of historicity and objectivity. Methods such as systematic, periodic and historical-logical, comparative analysis were also used.

Analysis and results. The first one presents that ethnonym came out when a boy named Kipchak was crossing the river on wooden boat, second one is about way back journey after failed attack to Ibaraq country, Kipchak was found in tree cavity. According to the historical chronicle, the word Kipchak has a meaning given above. This word's root comes from "word kobuk", in Turk language it means "rotten wood core" [3].

The first period of the history of the Kipchaks According to S.G. Klyashtorny [4], the word qipchaq can be found in the Turkic runic inscriptions. The Kipchaks called themselves Sirs originally, but after a crushing defeat from the Uighurs and the Chinese, they renamed themselves Kipchaks. The reading of the name Kipchak is uncertain.

The Kipchak grouping of tribes was originally a sub confederation of the Kimek Kaganate.

First of all, we are faced with a variety of ethnonyms, under the first Kipchaks appear in contemporary sources. Obviously this indicate son the mixed origin of their union. Of these names, the most commonly used Kipchak.

The formation of the Arab Caliphate gave an impetus to the representatives of commerce and religious and scientific figures to explore the regions beyond edges of their common empire. They gathered information about northern and eastern Europe, as well as Central Asia. They were accumulated in the Muslim geographical literature. These information about various peoples was accumulated which included data information about the Kipchaks.

Gardizi wrote a chapter on the Kimeks and he stated that the Kipchak tribe was a member of the Kimek tribal confederation in the 9th century. One of the few authors of the 11th century who provide sufficiently valuable information about the Kipchaks and Kimaeks and other Turkic-speaking tribes is the Ghaznavid historian Gardizi, who wrote in

Persian. Gardizi using earlier sources, such as al-Muqaffa' has mentioned Kipchak as, fifth which he lists fifth among of the seven tribes of the Kimaek union: Imi (Eymur), Imak, Tatar, Bayandur, Kipchak, Lanikaz, Ajlad. Gardizi's notice undoubtedly reflects a much earlier period when Kipchak had not yet gained the semi-autonomous status. In Gardizi's historical work "The Decoration of the News". Written around 1050, " the Kipchaks are first mentioned as one of the seven Kimak tribes - Imi (Eymur), Imak, Tatar, Bayandur, Kipchak, Lanikaz, Ajlad. In the genealogical legend about the origin of the Kimaks from the Tatars, the Kipchaks are called relatives of the Tatars [5].

The Persian geographer from Khorasan Ibn Khordadbeh also mentioned was the first to write about the Kipchaks in his "The Book of Roads and Kingdoms". In describing the ways to the east, the author described touched on the territory of the Turkic tribes. He writes: "The country of the Tuguzguz (tokuz-oguz) is the most extensive of the Turkic countries. They border with as-Sin (China), at-Tubbat (Tibet) and Karluks. Then there are al-Kimak (Kimaeks), al-guzz (Oguz), al-Dzhigir (Chigil), at-Turkash (Turgesh), Azkish (Azkish, azs), Hifshah (Kipchaks), Hirkhiz (Kirghiz), al-Kharluhk (Karluk) Alkhalaj (Khalaji), who live on the other side of the river». We may note that like most Eurasian nomadic confederations, the Kimeks consisted of a variety of ethnic and linguistic elements[6]. They were predominantly Turkic-speaking but some of them spoke were certainly Mongol. They most probably had been part of the Turk empire - although we do not have any concrete data on that other than the fact that certain political forms and titles associated with that empire are reported among them as well. In addition, they are lumped together by the Islamic authors with the other Turkic peoples, Uygurs, Karluk and Oguz, who were most certainly part of the Turk Kaganate.

In the 10th century was accounts for the highest the flowering period of Arab Muslim geographical literature. One of the outstanding representative is A striking representative of this era is the Arab geographer and traveler, al-Istakhri (first half of the 10th century), a native of Central Iran who wrote .

His work "The Book of the Ways of States". It was an adaptation and addition to the earlier, not extant geographic work of al-Balkhi. The book contains interesting information about Eastern Europe, where the Rus, Khazars, Bulgars, Burtases are described. There is considerable factual material about the Kimaeks, Oguz, Karluk, settled in the territory Kazakhstan. "As for all Turks," al-Istakhri states, as Tokuz-Oguzes, Kirghiz, Kimaeks, Oghuz and Karluks, then they have one language, and each of them understands each other.

Here we can note that The Muslim authors list the Kipchaks among other Turkic-speaking tribes similarly to Ibn Khordadbeh, thus referring them to the Turkic group of tribes.

One of the few authors of the 11th century who provide sufficiently valuable information about the Kipchaks and Kimaks and other Turkic-speaking tribes is the Ghaznavid historian Gardizi, who wrote in Persian. Gardizi using earlier sources, such as al-Muqaffa' has Kipchak, which he lists fifth among the seven tribes of the Kimak union Gardizi's notice undoubtedly reflects a much earlier period when Kipchak had not yet gained the semi-autonomous status. In Gardizi's historical work "The Decoration of the News". Written around 1050, " the Kipchaks are first mentioned as one of the seven Kimak tribes - Imi (Eymur), Imak, Tatar, Bayandur, Kipchak, Lanikaz, Ajlad. In the genealogical legend about the origin of the Kimaks from the Tatars, the Kipchaks are called relatives of the Tatars.

We may note that like most Eurasian nomadic confederations, the Kimeks consisted of a variety of ethnic and linguistic elements. They were predominantly Turkic but some were certainly Mongol. They most probably had been part of the Turk empire - although we do not have any concrete data on that other than the fact that certain political forms and titles associated with that empire are reported among them as well. In addition, they are lumped together by the Islamic authors with the other Turkic peoples, Uygurs, Karluqs and Oguz, who were most certainly part of the Turk Kaganate.

In connection with the development of the problems of the ethnic history of the Kipchak tribes, the problem of the tribal composition of the Kipchak union of tribes is considered. An extremely important period associated with the scientific activity of V.V. Barthold [7]. The significance of the Kimeks was determined: "The historical significance of the Kimeks consists in the fact that from their midst came a numerous people of the Kipchaks (called Cumans in Europe, and Polovtsians in Russia), who were originally only one of the Kimek tribes".

The Kipchaks were one of the most important Turkic peoples of the Middle Ages, dominating the western and central Eurasian steppe lands, the "Desht-i Kipchak" of the Persian sources. The history of the appearance of the geographical term "Desht-i Kipchak" in the Eastern literature was also considered by V.V. Barthold [7]. According to the Orientalist, the term was first used by the Persian poet Nasir-i Khusrau in the 11th century instead of the former term "Oghuz Steppe", the same transition in terms of the Muslim authors Aufi, which could mean the transfer of power in this territory into the hands of the Kipchaks.

In the Islamic Georgian, Armenian, Mongol and Chinese sources, they are called Kipchak, a term that over the years, there have been a number of attempts to present a satisfactory etymology for this ethnonym. It fell within the category of Turkic ethnonyms that denoted strength, power and force. has also not lend itself to easy etymologies - although there has been no lack of effort.

According to S.G. Klyashtorny [8], the word Kipchak in the language of ancient Turkic monuments is translated as unsuccessful, ill-fated, unhappy. According to the scientist, before that, the Kipchaks called themselves "Sirs", but after a crushing defeat from the Uighurs and the Chinese, in order to avert trouble or a curse from themselves, they renamed themselves Kipchaks.

In the legend of the Oghuz-kagan given by Rashid al-din, the Kipchaks were one of the 24 Oghuz tribes. It says that the Kipchak, Kalach, and Agach-eri tribes were descended from the people who united with the Oghuz and mixed with his family. The mythical boy, who was named Kipchak by the Oghuz-Kagan and named after his tribe, was born during the unsuccessful campaign of the Oghuzs against the It-Barak tribe. The boy was found in a tree, which is reflected in his name. The name Kipchak comes from the word "kabuk", which in Turkic means a tree with a rotten core.

According to another legendary version from the circle of the Oghuz-Kagan epic, the events preceding the birth of a boy named Kipchak took place on a land that was extensively overgrown with trees. To cross the river, Oghuz-Kagan ordered the trees to be cut down. During the crossing, he allegedly told the child, who had just been born on a raft made of trees, to be a prince and gave him the name Kipchak.

Bayhaqi, whose history covers the early 1030s, notes the Kipchaks together with the Kujat(Kochat?) and Cugraq, as active in region of the Xwarazmshah state.

From the above, an unambiguous conclusion follows: Kipchaks are associated with the Turkic-speaking

environment from the earliest mentions on the pages of historical sources.

Mahmud Kashgari, who in the XI century wrote about himself that he was one of the best experts of their Turkic language, in the chapter word to explanation of the languages of the Turks noted that the Kipchaks and Oghuz were one pure Turkic language. In the chapter Word to explain the difference between languages, the medieval philologist does not mainly distinguish between the languages of the Oghuz and Kipchaks, but sometimes speaks about it by giving examples[9].

Based on them, it can be concluded that even then there were linguistic features characteristic of the suspected group of Turkic languages, which were noted both among the Kipchaks and Oghuz. So, in their languages, Mahmud Kashgari notes the elements of words with the "Je" phoneme.

On the question of the linguistic identity of Kipchaks, N.A. Baskakov writes: Polovtsian (Cuman or Kipchak) language it belongs to the Kipchak-Polovtsian subgroup of languages, retaining Kipchak features at its core, and also acquired some common features with the Oghuz and partly Bulgar languages as a result of the absorption of other related languages by the Kipchak language[10].

The presence of common phonetic features in the Oghuz and Kipchak groups of languages, reported by Mahmud Kashgari, explains not only the kinship of the Turkic languages, but also a number of historical moments. The long-term mutual influence of the two language groups began in the Central Asian period of their joint historical life.

Mahmud al-Kashdghari, who completed his Compendium of the Turkic Languages in 1077 and was a native of the Turkic world with first-hand knowledge of the Kipchaks and their language, writes Kijchak\ Kifchak. He has some uncertainties in his comments relating to the Kipchaks. He notes the Kanlı as "the name of an important man of Kifchak", when our sources all report it as the eastern branch of the Kipchaks. He appears to be alert to some distinctions among the "Kifchak." Thus, with regard to the Yemek, one of the constituent tribal groupings of the old Kimak union that had become part of the Kipchaks, he comments that "they are considered by us to be Kifchak, but the Kifchak Turks reckon themselves a different party" and points to slight differences in speech between the two Elsewhere, however, he remarks without further comment that the Yemek are "a tribe of the Kifchak" Of the various dialects of the Turkic peoples from which he cites examples, aside from his native "Xaqani" he cites 51 kipchak examples (as compared to 250 taken from Oghuz, the best represented of the non-"Xaqani" dialects). Between Oghuz and "Xaqani," he observes, there exists "an absolute and consistent dialectal cleavage". His focus on Oghuz Turkic is understandable, as the Seljuks, who had recently become the leading military-political power in the 'Abbâsîd Caliphate, were Oghuz in speech. With regard to in his usage, he notes that the letter fâ' is pronounced "between the points of articulation for Arabic fâ' and sound bâ'" to which Dankoff adds "w," with which he distinguishes "Xaqani" from Oghuz which pronounces this letter as "v". "Xaqani" has âw "house" while Oghuz has äv. This indicates that Kashgari distinguished v from other sounds. Throughout his text, he has without the use of. Nonetheless, bearing in mind his comments on the pronunciation of fâ' in rendering Turkic words, he appears to be writing not Kifchak, but something closer to K1wchak/K1vchak. In any event, it is not Kipchak.

As we can see from the ethnic and political side, the Kipchaks are a union or confederation of various tribes that were united by one language.

The original works on the history of the nomadic peoples of Asia, in particular the Kipchaks, include a

collection of documents compiled at the court of Khorezm Shah Tekesh, dated 1182-1184. The author of these documents, the head of the Khorezm shah office al-Baghdadn, called the collection "A book of search, access to business relations". Several documents contain interesting information about the relationship between Tekesh and the Kipchaks, important material about the marriage ties between the Kipchak family and the house of Khorezm Shahs, about the entry of Kipchak detachments into the service of the Khorezm Shah and their entry into the bosom of Islam, about the internecine struggle between the Kipchak khans for power in the steppe.

The most recent example of Seljuk court historiography of the 12th century is the work of al-Husayni on the Seljuk state, which sets out the true history of the ruling Seljuk dynasty. Despite its compilative nature, the work of al-Husayn does not contain original information on the history of the neighboring Seljuks dynasties (Karakhanids, Khorezm Shahs) and peoples, including the Kipchaks.

The famous Syrian scholar-encyclopedist Yakut, who lived in Syria, then in Baghdad, spent part of his life traveling. His large geographical dictionary "List of Countries" contains quite extensive information on geography, history, ethnology, linguistic and descriptive geography, folklore in literature, material and spiritual culture of the peoples of the East and West. The facts from the life of the nomadic peoples of Turkestan and the Volga region before the beginning of the XIII century, including the Kipchaks, are quite detailed and interesting, based mainly on the lost works from the Mere manuscript collections. It was Yakut who first described in some detail the campaign through Derbent and Western Desht-i Kipchak of the Mongol troops, the capture of the land of the Kipchaks, Alans, Bulgars, and Saxins, up to the Crimea.

A contemporary and close acquaintance of Yakut was the Arab Historian Ibn al-Asir. He was born in Mesopotamia,

then moved to Mosul, traveled to Arabia, Syria, and Palestine. He wrote a number of historical and bibliographic works, including the capital historical chronicle "Complete Description of History", which describes the history of the Muslim world before the Mongol invasion. The author collected a huge amount of factual material, in some cases he used written sources that have not come down to us. It contains the first dated references to the Kipchaks, dating back to 722.

Conclusion/Recommendations. In our opinion, in the conditions of modern globalization, the possibilities for joint projects and research are expanding, which will allow us to obtain a holistic view of all aspects of Kipchak studies. Collections of many archives from different countries are opened for researchers, and close mutually beneficial relationships are established. Based on this, it is possible to carry out a qualitative comparative analysis at a higher level. The most fruitful area of cooperation is the Kazakh-Hungarian one. As part of bilateral cooperation, many dialogue platforms have been held. For example, the International Scientific Conference "Kipchaks of Eurasia", dedicated to the 1100th anniversary of the Kimek state, which was held in 2013 in Astana. In 2020, an international online conference "Hungarian Turkology" was held on the basis of the International Turkic Academy, dedicated to the 130th anniversary of the birth of the famous Turkologist Gyula Németh.

Today it is quite obvious that a comprehensive study of the historical process is impossible without the effective work of comparative interstate research. With the progressive development of scientific knowledge in this direction, interest in them only intensifies, and the works of scientists play an increasingly important role in the study of the past.

REFERENCES

1. Kumekov B.E. Kipchak Khanate. "The history of Kazakh", 1993, №1, 24-19-p.
2. Kumekov B.E. Qipchaks // Jalin Publishing. - 2004.-№10.-35-45-p.
3. Rashid-al-Din. Collection of chronicles.- ML, 1952.-T.I.-Kn.I.-P.84
4. Klyashtorny S.G. Kipchaks in runic monuments //Turcologica /To the 80th anniversary of Academician of the Academy of Sciences A.N. Kononov. – L., 1986. – P. 153–164.
5. Gardizi, W. Barthold, The Encyclopaedia of Islam, Vol.II, ed. B. Lewis, C. Pellat and J. Schacht, (Brill, 1991), P. 978.
6. Kumekov B.E. Qipchaks // Jalin Publishing. - 2004.-№10.-35-45-p.
7. Бартольд В.В. Состояние и задачи изучения истории Туркестана // Бартольд В.В. Соч. Т. IX. С. 512.
8. Klyashtorny S.G. Kipchaks in runic monuments //Turcologica /To the 80th anniversary of Academician of the Academy of Sciences A.N. Kononov. – L., 1986. – P. 153–164.
9. Peter Golden. The Turkic world in Maḥmūd al-Kāshgharī // Complexity of interaction along the Eurasian steppe zone in the millenium CE. Edited by Jan Bemman, Michael Schmauder. Vor und Fruhgesehichtliche Archaologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitat. – Bonn, 2015. – 708 pages. – P. 503-556.
10. Baskakov N. A. Turkic languages. – M., 1960. – 247 p. 45.61.
11. Abulgazi. Turkish chronicles: Almaty. Ana Tili Publishing., 1991.19p.
12. Axinjanov S.M. Qipchaks in the history of the Medieval Kazakhstan. - Moscow: Science, 1995 - p87.

UDK: 567.43

Behzod MAXMUDOV,
*Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va
texnologiya universiteti dotsenti, t.f.n.,
E-mail: mahmudov.behzod@mail.ru*

O'zbekiston fanlar akademiyasi Tarix instituti ilmiy xodim tarix fanlar nomzodi, dotsent Ochilova G taqrizi asosida

IN PARTICULAR THE ROLE OF TRIBAL RELATIONS IN THE KARAKHANI STATE

Annotation

This article analyzes the role of Turkic tribes in the socio-political history of the Karakhanid state. In this case, we are talking about the Yagmo and Qarluq tribes, which are of great importance in the political life of the state. It was also noted that the importance of mutual alliance and organization of many other Turkic tribes such as Chigil, Khalach, Arghu, Tokhsi, Jumul, Kay, Yamak, Yabaqu, Kangli, Az, Uz, along with the Yagmo and Karluq tribes, was incomparable in the power of the state.

Key words: Karakhanids, Yettisuv, Ila, East Turkestan, Yagmo, Toguz-Oguz, Qarluq, Chigil, Khalach, Argu, Tokhsi, Jumul, Kay, Yamak, Yabaqu, Kang li, az, uz, Mahmud Kashgari, Yusuf Khos Hajib, Eastern and Western Khanate.

В ЧАСТНОСТИ, РОЛЬ ПЛЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В ГОСУДАРСТВЕ КАРАХАНИИ

Аннотация

В данной статье анализируется роль тюркских племен в общественно-политической истории Караханидского государства. В данном случае речь идет о племенах ягмо и карлук, имеющих большое значение в политической жизни государства. Было также отмечено, что важность взаимного союза и организации многих других тюркских племен, таких как Чигил, Халач, Аргу, Тохси, Джумул, Кай, Ямак, Ябаку, Кангли, Аз, Уз, а также племенами Ягмо и Карлук, была несравнимой по могуществу государства.

Ключевые слова: Караханиды, Йеттисув, Ила, Восточный Туркестан, Ягмо, Тогуз-Огуз, Карлук, Чигил, Халач, Аргу, Тохси, Джумул, Кей, Ямак, Ябаку, Канг ли, аз, уз, Махмуд Кашгари, Юсуф Хос Хаджиб, Восточный и Западное ханство.

QORAXONIYLAR DAVLATIDA QABILAVIY MUNOSABATLARNING O'RNI XUSUSIDA

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qoraxoniylar davlatini ijtimoiy-siyosiy tarixida uning tarkibidagi turkiy qabilalarning o'rni tahlil etilgan. Bunda davlatni siyosiy hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan, yirik turkiy qabilalardan yag'mo va qarluq qabilasi xususida so'z ketadi. Shuningdek, davlatni kuch-qudratida, yag'mo va qarluq qabilasi bilan birga chig'il, xalach, arg'u, to'xsi, jumul, qay, yamak, yabaqu, qang'li, az, uz kabi boshqa ko'plab turkiy qabilalarning o'zaro ittifoqi-uyushuvining ahamiyati beqiyos bo'lganligi qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Qoraxoniylar, Yettisuv, Ila, Sharqiy Turkiston, yag'mo, to'g'uz-o'g'uz, qarluq, chig'il, xalach, arg'u, to'xsi, jumul, qay, yamak, yabaqu, qang'li, az, uz, Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Sharqiy va G'arbiy hoqonlik.

Kirish. Qoraxoniylar davlati haqida ko'plab, ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilgan bo'lsada, ushbu davlat tarixiga doir ayrim masalalar hanuzgacha o'z yechimini kutib qolmoqda. Ayniqsa, davlatni tashkil topgan sanasi, uning etnik asosi, davlatning ichki va tashqi siyosatida qabilaviy munosabatlar borasida tadqiqotchi olimlar o'rtasida qarama-qarshi fikrlar mavjud. Biz ushbu maqolada asosan shu bahsli jihatlariga e'tiborni qaratmoqchimiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, Qoraxoniylar davlati xususida o'z davrida ham ko'plab manbalarda ma'lumotlar keltirilgan. Ularning ichida turkiy manba sifatida Mahmud Qoshg'ariy va Yusuf Xos Hojibning asarlari juda ahamiyatlidir [1]. Qoraxoniylar davlat tarixini mazkur manbalar va so'nggi tadqiqotlar asosida o'rganib, ushbu davlatni ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy tarixini yaxlit holda tadqiq etgan O. Korayevning asarini bu borada alohida bosqich sifatida e'tirof etish mumkin [2]. Qoraxoniylar davlatini "Qarluq davlati", deb nomlagan va davlat tarixida asosan qarluq qabilasining o'rni yuksak bo'lganligini qayd etgan K.SH.Shoniyozevning tadqiqot ishlari ham e'tiborlidir [3]. Qoraxoniylar davlatini xitoy manbalari asosida o'rgangan A.Xodjeyev, D. Turdiyeva kabi olimlarning tadqiqotlari esa mazkur davlat tarixini yangi manbalar asosida tadqiq etish imkoniyatini yuzaga keltirdi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Qoraxoniylar davlatini qaysi etnik asosda tashkil etilganligi haqida tadqiqotchilarning fikrlari turlicha bo'lib, ko'pgina tarixiy asarlarda mazkur davlatni qaysi turkiy qabila tashkil etganlik masalasi ancha ziddiyatli va bahstalabdir. Biz qo'yida ushbu davlat tarkibidagi asosiy qabilalardan yag'mo va qarluq qabilalari xususida to'xtalib o'tamiz.

Tahlil va natijalar. Yag'molarni ayrim manbalarda to'g'uz, ya'ni uyg'urlar tarkibida bo'lganligi ta'kidlangan[5]. Lekin yag'molarning kelib chiqishini uyg'urlardan deyishga asoslar yetarli emas[6]. Chunki to'g'uz qabilasining o'zi to'liq nomlanishi to'g'uz-o'g'uz deyiladi. Bunday nomlanish esa qabila nomini emas, balki jamlovchilik ma'nosiga ega bo'lgan etnik nom, ya'ni bir ittifoqqa birlashgan qabilalarni anglatgan [7]. Demak, to'g'uz-o'g'uz – bu to'qqiz qabilaning o'zaro ittifoqi bo'lib, tarixda ular Uyg'ur hoqonligi nomi bilan shuhrat qozongan.

Yag'molarni uyg'urlar bilan uyg'un holda anglashilishi ham bizningcha VIII asrning o'rtalaridan to 840 yilga qadar mavjud bo'lgan Uyg'ur hoqonligi tarixi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Chunki yag'molar shu vaqt ichida mazkur davlat tarkibida faoliyat yuritib kelishgan.

Qoraxoniylar davlati vujudga kelgan hududlarda qarluq, chig'il, xalach, arg'u, to'xsi va ularga kelib qo'shilgan

yag'mo qabilalari ittifoqchilik asosi-da yashashgan. Davlat ham aynan shu qabilalarni o'zaro birikmasi asosida tashkil topgan. Biz yag'molarni bu hududlarga keyinroq kelib joylashgan, demoqdamiz. Ehtimol, ularning ayrim guruhlar qadimdan shu o'lkalarda yashab kelgandir. Lekin ularning asosiy qismi IX asr o'rtalaridan kirib kelishgan.

Bunga qadar ular yuqorida qayd etilganidek, Uyg'ur hoqonligi tarkibida bo'lishgan. Uyg'ur hoqonligi 840 yilda qirg'izlar tomonidan tor-mor etilgach, inqirozga uchrab, parchalanib ketadi. Ularning tarkibidagi qabilalar esa guruh-guruh bo'lib, ajralib turli hududlarga tarqalib ketgan [8]. Jumladan, yag'mo qabilasi ham qarluqlarga tegishli bo'lgan hududlarga ya'ni Farg'ona vodiysining shimoliy tog'li hududlari va Qoshg'ar yaqiniga kelib o'rnamashadilar. Bu esa o'z navbatida yag'molarni bundan keyingi hayoti bevosita, yangi turkiy Qoraxoniylar davlati bilan bog'lanib ketishini anglatadi.

Yag'molarni X-XI asrga taalluqli tarixi xususida o'sha davrda yaratilgan manbalarda ko'plab ma'lumotlar bor. Jumladan, Mahmud Koshg'ariy o'z asarida yag'molar xususida ko'p marotaba to'xtalib o'tib, ularni o'sha davrdagi eng nufuzli qabilalardan biri sifatida ta'riflab o'tgan [9]. «Devon»da yag'molarni urf-odatlar va til xususiyatlaridan tashqari, ularni harbiy jihatdan jangovar qabila ekanligi ta'kidlanadi [10].

Yusuf Xos Hojib ham o'zining «Qutadg'u bilig» (Saodatnoma) asarida yag'mo beglari haqida bir necha bor to'xtalib o'tib, qo'yidagilarni yozgan: «Yag'-mo begi nima deydi, yaxshilab eshit, hamma ishlarga farosati yetgan (kishi): elchiga ishonilsa maktub nega kerak, ishonch topilgach hozirlik nega kerak...» [11].

Ushbu satrlarning mazmunidan ko'rinib turibdiki, yag'mo qabilasi va uning begi haqidagi bu ijobiy fikrlar o'sha davrda hoqonlikda yag'molarni o'rni alohida ahamiyatga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Ma'lumki, Yusuf Xos Hojib Qoraxoniylar davlatida hoqon saroyida xizmat qilgan. Demak, muallif o'zi guvoh bo'lgan tarixiy-voqea hodisalar ta'sirida asarni yozgan. Yusuf Xos Hojib o'zining bu asarini XI asrda yozganligini e'tiborga olsak, bu davrga kelib Qoraxoniylar davlatining ijtimoiy-siyosiy hayotida va davlat boshqaruvida yag'mo qabilasining mavqe'i o'sganligini tushunishimiz mumkin. Chunki yag'mo begi bir necha bor oqil kishi sifatida ta'riflangan va asardagi ma'lumotlar [12], mazkur qabila va uning sardorini davlat boshqaruvida ma'lum bir ta'sir kuchiga ega bo'lganligini anglatadi. Shuning uchun ham hoqonlar o'z nomlarida ulug'vor unvon sifatida yag'molarni totemi «bug'ra» atamasini qo'llashgan [13]. Lekin shu o'rinda Yusuf Xos Hojibni Qoraxoniylar davlati yuzaga kelgan davrdan ancha keyingi sanada yashab, ijod qilganligiga ham e'tiborni qaratashimiz kerak.

Balki mazkur muallifning davriga kelib, hoqonlik tarkibidagi qabilalarning o'rni va roli u yoki bu darajada o'zgargandir. Umuman olganda, hoqon saroyida nufuzli lavozimda xizmat qilgan Yusuf Xos Hojib axborotlari o'zining tarixiy asoslariga ega, deb o'ylaymiz. Biz asarda yag'molarni qo'shni qabilalar ichida eng jangovari hisoblanganligini hisobga olsak, yuqoridagi ma'lumotlarda ma'lum bir asoslar borligini anglaymiz. Shubhasiz, o'rta asrlarda harbiy jangovar kuchlar har bir davlatning asosiy tayanchi hisoblangan. Ularsiz hukmdorlar o'z siyosatlarini amalga oshirishlari mumkin emas edi. Chunki davlatning qudrati ham birinchi navbatda uning iqtisodiy ahvoriga bog'liq bo'lsa, ikkinchisi uning harbiy kuchlari qay darajada bo'lishi bilan belgilangan.

Demak, yag'mo qabilasining Qoraxoniylar davlati hayotida tutgan o'rni va ahamiyati katta bo'lgan. Shunday bo'lsa-da, Qoraxoniylar davlatini tashkil topishida yag'mo qabilasi sabab bo'lmagan. Chunki, yag'molar bu hududlarga ya'ni Farg'ona vodiysining shimoliy tog'li hududlari va Qoshg'ar yaqiniga kelib o'rnamashgunlariga qadar, Qoraxoniylar

davlatining asosiy poydevori yaratilgan edi (766-840). Qolaversa, davlatning shakllanishi va uning etnik asosi, bu juda murakkab, o'ziga xos jarayonlarning mahsuli bo'lib, biz bu haqda o'z fikr-mulohazalarimizni manbalarga asoslangan holda bildirib o'tsak.

Ma'lumki, Qoraxoniylar davlatining hududi Yettisuv, Isfijob viloyati, Shosh vohasi, Sharqiy Turkistonning g'arbiy qismi va Farg'ona vodiysidan iborat edi. Bu hududlarda esa qadimdan turkiy qabilalar istiqomat qilishgan. Jumladan, VI-VIII asrlarda bu vohalarda dulu, nushibi, az, uz va boshqa qabilalar yashagan: VIII-X asrlarda esa o'g'uz, qarluq, chig'il, xalach, yag'mo qabilalari: X-XI asrlarda qipchoqlar kelib joylashgan edi [14].

Aynan shu qabilalarning o'zaro ittifoqi-uyushmasidan Qoraxoniylar davlati vujudga kelgan edi. Albatta, Qoraxoniylar davlatiga qadar ham mazkur hududlarda yashovchi juda ko'p turkiy qabilalar o'zaro ittifoqi-uyushmalari asosida bir necha bor o'z davlatlarini tuzgan edilar. Turkiy hoqonligi va uning parchalari asosida yuzaga kelgan Turkash davlati bunga misol bo'la oladi. Qoraxoniylar davlati ham ana shunday jarayonlar asosida yuzaga kelgan bo'lib, avvalgi hoqonlik tarkibida bo'lgan va tarqalib ketgan qabilalarni yangi ittifoqqa birlashtirib, turkiy davlatchilik tizimini izchillik bilan davom ettirgan. Demochimizki, Qoraxoniylar davlati qabilalarni o'zaro ittifoqi-uyushmasidan iborat ekan, undagi davlatchilik an'analari, uning tarkibidagi turkiy qabilalar uchun yangilik emas edi. Ushbu davlat avvalgi turkiy davlatlarning uzviy davomi bo'lib, davlatchilik sohasidagi boy tajribalarni tadrijiy taraqqiyotini ta'minlagan.

Endi bevosita Qoraxoniylar davlatining tarkibidagi eng yirik qabilalardan biri bu – qarluq qabilasi xususiga kelsak. Aynan shu qarluq qabilalar ittifoqining negizida yirik Qoraxoniylar davlati tashkil topgan edi. Qarluq qabilasi haqida Mahmud Qoshg'ariy o'z asarida «ular turklar-ning bir turi bo'lib, o'g'uzlardan boshqadir», deb ma'lumot beradi [15]. «Devon»da keltirilgan ma'lumotlar qarluqlarni yetakchi qabila tariqasida emas, aksincha ularni boshqa qabilalarga tobe' qabila, sifatida ko'rsatadi [16].

Ehtimol, bu davrga kelib, ya'ni Mahmud Koshg'ariy o'z asarini yozgan vaqtda (XI asr) qarluqlar o'zlarining yetakchi qabila sifatidagi ilgari mavqe'larini yo'qotishgandir. Qarluq qabilasi va qarluqlar xususida X asrda yaratilgan asarlar nihoyatda qimmatli ma'lumotlarni beradi. Muallifi noma'lum «Hudud al-olam» nomli mashhur asarda qarluqlar egallab turgan hudud sharqda Tibet, g'arbda g'uzlar, shimol tomonda chig'il va to'g'uz-o'g'uzlar, janubda esa Mova-rounnahr o'lkalari bilan chegaralangan qayd etilgan [17].

Arab sayyohi Abu Dulafning Xitoyga borish uchun qarluqlar o'lkasi bo'ylab 25 kun yo'l bosganligidan [18.S. 30-35] ham anglash mumkinki, qarluqlar bu davrda juda katta hududlarda hukmronlik qilishgan. Ma'lumki, qarluqlar dastlab Turk hoqonligiga tobe bo'lishgan. Keyinchalik, tinimsiz ravishda o'z mustaqilliklari uchun kurash olib bo-rishlari natijasida qarluq qabila ittifoqi buzilib, bir necha guruhlarga bo'linib ketishgan. K.SH. Shoniyo'zov ana shu jarayonda yuzaga kelgan yangi etno-hududiy qarluq guruhlarini joylashgan o'lkalariga qarab to'rt guruhga bo'lib ko'rsatadi [19].

Bu etnik guruhlar ichida eng katta kuchga va nufuzga ega bo'lgani Ila daryosining shimolida joylashgan qarluqlar edi.. Yuqorida keltirilgan bu ma'lumotlarga suyanan holda aytish mumkinki «qarluq» nomi bu – alohida bir qabilaning nomi emas, balki bir necha qabilalarning birlashmasiga umumiy nom sifatida qo'llanilgan nomdir. Chunki agarda biz tarixiy manbalarni sinchiklab o'rganib e'tibor beradigan bo'lsak, ilk o'rta asrlarda juda ko'plab turkiy qabilalar mavjud bo'lgan. Lekin ular haqida so'z ketganda qarluq, o'g'uz,

uyg'ur, qipchoq qabilalari yirik qabilalar ittifoqi sifatida alohida tilga olinib, ularga kengroq ta'rif berilgan [20].

Demak, qarluqlar avval ham qayd etganimizdek 766 yilda turkashlar ustidan g'alaba qozongach, Yettisuv hududida o'zlarining yirik qabilalar ittifoqidan iborat bo'lgan davlatlarini tashkil etishgan. Qarluq qabilalar ittifoqi tuzilgan sana (766 yil) Qoraxoniylar davlatining poydevori o'rnatilgan vaqtini o'zida ifoda etadi. Shunday ekan bu davrdagi qarluq qabilalar ittifoqi va unga vaqt o'tishi mobaynida qo'shilib borgan turkiy qabilalar, turli etnik guruhlar shu jarayonlarning bevosita ishtirokchisi hisoblanadi. Bu jarayonlar esa shu bilan izohlanadiki, qarluqlar Yettisuvni egallab, o'z hududlarini kengaytirib, qo'shni qabilalarni tobe etishgach, ilgari qabila sardori ya'ni jabg'uni vakolat doirasi ham kengayadi. Avvalgi davrda jabg'u faqat bir qabila ittifoqini boshqarib kelgan bo'lsa, endilikda u o'ziga qarashli bo'lgan hududlarda yashovchi bir qancha boshqa qabilalar va turg'un aholi jamoalarini ham boshqargan.

Ko'rinib turibdiki, qarluq qabilalar ittifoqi IX asrga kelib siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda tarkibiy jihatdan birmuncha o'zgarishlarga uchragan. Aniqrog'i, bu davrga kelib qarluqlar va ularga tegishli hududlarda yashovchi turkiy qabilalar hayotida keskin burilish bo'lgan.

Ularning yagona va yirik davlat tuzishlari uchun imkoniyatlar va shart-sharoitlar pishib yetilgan edi. Natijada, juda ko'p qabilalarni bir ittifoqqa uyushishi bilan, yangi bir yirik davlatga asos solindi. O'z navbatida bu davlatni endi jabg'u emas, balki chinakam hukmdor «hoqon» boshqara boshlagan. Hoqon esa ilgari jabg'ulardan, ya'ni qarluqlardan chiqqan bo'lishi mumkin. Hoqon sulolasi qarluq qabilasidan chiqqan ekan, mazkur davlatni yuzaga kelishida aynan shu qabilaning hissasi katta bo'lganligi shubhasizdir. Biroq bu Qoraxoniylar davlatini yuzaga kelishida faqat qarluq qabilasi ishtirok etgan, degan ma'noni anglatmaydi. Balki bu yirik davlat ko'pgina turkiy qabilalarni birikib, uyushib borishi

natijasida hosil bo'lgan. Umuman olganda, Qoraxoniylar davlati tarkibida yuqorida nomi zikr etilgan qabilalardan tashqari chig'il, xalach, arg'u, to'xsi, jumul, qay, yamak, yabaqu, qang'li, az, uz kabi ko'plab boshqa qabilalar ham mavjud bo'lgan.

Davlatni tashkil etishda, turkiy qabilalar asosiy negiz bo'lgan bo'lsa, uning keyingi davr mobaynidagi taraqqiyoti Movarounnahrning o'troq mahalliy aholisiga ham har jihatdan bog'liq bo'lib kelgan. Qoraxoniylar davlati tarkibida faqat ko'chmanchi yoki yarim ko'chmanchi turkiy qabilalar emas, balki o'troq xalq vakillari ham ko'pchilikni tashkil etgan. Ayniqsa, Qoraxoniylar davlati 1040 yilda G'arbiy va Sharqiy hoqonlikga bo'linib ketgach, G'arbiy hoqonlik Movarounnahrndan iborat bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, Qoraxoniylar davlatida qabilalarning o'rni va roli turlicha bo'lib, ularning davlatni siyosiy boshqaruvdagi ishtiroki ham shunga ma'lum ma'noda bog'liq bo'lgan. Tarixiy jarayonlar esa bir xil kechmagan, albatta. Dastlabki davrda nufuzli kuchga ega bo'lgan qabilalar, keyingi davrlarga kelib, davlat boshqaruvida o'zini ilgari ustuvor mavqei yo'qotgan yoki davlat tarkibidagi boshqa yirik qabilalar bilan birlashib, uyg'un ko'rinishga kelib qolgan. Bu davrdagi davlatlarning yashovchanligi va harbiy qudrati, uning tarkibidagi aholining soni va ularning uyushganlik darajasiga har jihatdan bog'liq bo'lgan. Shuning uchun ham hoqonlar ulug'vor unvon sifatida shu qabilalarning totemlari (bug'raxon, arslonxon)ni o'z nomlariga qo'shib aytishni odat qilishgan. Aytmoqchimizki, Qoraxoniylar davlati o'zining uzoq tarixiy davriga ega ekan (766-1212), uning tarixini xolisona o'rganish uchun davlat tarkibidagi barcha qabilalarga alohida e'tibor berish zarur, deb o'ylaymiz. Chunki biz o'rganayotgan bu hoqonlik qabilalarning o'zaro hududiy uyushmasi sifatida barpo etilgan. Shuning uchun uning tarkibidagi har qaysi qabila katta-kichikligidan qat'iy nazar davlat faoliyatida o'z o'rniga ega bo'lgan.

ADABIYOTLAR

1. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960. 1-жилд. - Б. 499; 1961. 2-жилд.- Б. 427; 1963. 3-жилд. – Б.466. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг / Транскрипция ва хозирги ўзбек тилига тавсиф. нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 964.
2. Кораев О.К. История Караханидского каганата.-Фрунзе: Илим, 1983.- С. 301.
3. Шониёзов К.Ш. Карлук давлати ва карлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 192.
4. Ходжаев А., Турдиева Д. Қорахониёлар хоқонлиги тарихи Хитой Халқ Республикаси олимлари тадқиқотларида.-Тошкент: Фан зинеси, 2021.-Б.150.
5. Бартольд В.В. Извлечения из Сочинения Гардизи «Зайн ал-Ахбар». Сочинения. Т. VIII. – М.: Наука, 1973. – С. 45.
6. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 346.
7. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржима, кириш сўз муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар. Б. Ўрдабекли., А. Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 70.
8. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржима, кириш сўз муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар. Б. Ўрдабекли., А. Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 459-462.
9. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1963. 3-жилд. – Б. 244, 348, 378 ва бошқа бетлар.
10. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1963. 3-жилд. – Б. 460.
11. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг / Транскрипция ва хозирги ўзбек тилига тавсиф. нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 735.
12. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг / Транскрипция ва хозирги ўзбек тилига тавсиф. нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 735.
13. Махмудов Б.Х. Қарлуқ-қорахонлар давлатида қўлланган “буғра” тотемни хусусида // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences — April. 2022 Vol. 02, Issue 04/2. ТОШКЕНТ. — Б. 158-165. <https://oriens.uz/journal/article/arluroaonlar-davlatida--llangan-bura-totemi-ususida>
14. Шониёзов К.Ш. Карлук давлати ва карлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 37.
15. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960. 1-жилд. – Б. 498.
16. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960. 1-жилд. – Б. 498.
17. «Худуд ал-алем» - рукопись Туманского с введением указателем В.В.Бартольда. – Л.: Изд. АН СССР, 1930. – С. 17.
18. Григорьев В.В. Об Арабском путешественнике X-го века Абу Долефе и странствовании его по Средней Азии // ЖМНП. – СПб., 1872. -№9. – С. 30-35.
19. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 340.
20. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк / Индекс-луғат. Ғ.А. Абдурахмонов., С.М. Муталибовлар таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 391-397; Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 286.

UO•K:94(575.1)

Behzodbek TURSUNOV,

Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti "Gumanitar fanlar" kafedrası katta o'qituvchisi, (PhD)

E-mail: behzod.tursunov.88@mail.ru

O'DJTU professori, D. Bobojonova taqrizi asosida

ADOPTION OF NORMATIVE DOCUMENTS ON TEACHING FOREIGN LANGUAGES DURING THE SOVIET GOVERNMENT IN UZBEKISTAN

Annotation

This article analyzes the normative documents adopted in Uzbekistan during the Soviet government in order to improve the teaching of foreign languages. The purpose of decisions and decrees to further improve the teaching of foreign languages, to improve it in accordance with modern students, to protect the rights of teachers-professors and students, is explained on the basis of archival data.

Key words: Decision, document, foreign languages, state, curriculum, education, education, school, higher education, decree.

ПРИНЯТИЕ НОРМАТИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ ПО ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ ВО ВРЕМЯ СОВЕТСКОЙ ПРАВИТЕЛЬСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье анализируются нормативные документы, принятые в Узбекистане во времена советской власти в целях совершенствования преподавания иностранных языков. На основе архивных данных поясняется цель решений и указов по дальнейшему совершенствованию преподавания иностранных языков, совершенствованию его в соответствии с потребностями современных студентов, защите прав преподавателей-профессоров и студентов.

Ключевые слова: Решение, документ, иностранные языки, государство, учебная программа, образование, воспитание, школа, высшее образование, указ.

O‘ZBEKISTONDA SOVET HUKUMATI DAVRIDA XORIJIY TILLARNI O‘QITISHGA DOIR ME‘YORIY HUJJATLARNING QABUL QILINISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekistonda sovet hukumati davrida chet tillarni o‘qitishni yaxshilash maqsadida qabul qilingan me‘yoriy hujjatlar tahlil etilgan. Qaror va farmonlarning vazifasi chet tillar o‘qitilishini yanada yaxshilashga, uni zamon talabalariga mos ravishda takomillashtirishga, o‘qituvchi-professorlar va talabalar huquqlarini himoya qilishga doir ko‘plab me‘yoriy-huquqiy hujjatlar arxiv ma‘lumotlari asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Qaror, hujjat, chet tillari, davlat, o‘quv dastur, maorif, ta‘lim, maktab, oliy ta‘lim, farmon.

Kirish. Yer yuzida istiqomat qilayotgan barcha insonlar serqirra dunyoning juda tez o‘zgarib borayotganiga nafaqat guvoh, balki jahon madaniyati, fan-texnikasining rivojlanib, taraqqiy etib borishi kabi murakkab va uzluksiz jarayonlarning bevosita ishtirokchilari hisoblanib, chet tilini bilish va uni o‘qitishga nisbatan dolzarb masala sifatida qaradilar.

Chet tillarini o‘qitish va o‘rganishga O‘zbekistonda ham davlatning ijtimoiy yo‘nalishi sifatida e‘tibor qaratilib, ta‘lim sohasini rivojlantirishda hukumat tomonidan yoshlarni nafaqat keng bilim, professional ko‘nikmalarni egallashi, ayni paytda, chet el mamlakatlardagi tengdoshlari bilan faol muloqot qilishi, dunyoda ro‘y berayotgan voqea-hodisalar, yangilik va o‘zgarishlardan atroflicha xabarдор bo‘lishi uchun barcha sharoitlarni yaratishga harakat qilindi. Shu munosabat bilan, ushbu sohaga doir me‘yoriy hujjatlar qabul qilishga, xususan, xorijiy tillarni o‘qitishning huquqiy asoslarini yaratishga muhim e‘tibor qaratildi. Ushbu me‘yoriy-huquqiy hujjatlarining dastlabkilari XX asrning birinchi choragida qabul qilingan. Bu davrda Rossiyada ro‘y bergan siyosiy o‘zgarishlar o‘lkamizga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatmasdan qolmadi. Maorif va madaniyat sohasida yangi vazifalar paydo bo‘ldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sovet hokimiyati hukmronligi yillarida yaratilgan tadqiqotlar XX asrning 30-50 yillariga to‘g‘ri keladi va ularda O‘zbekistonda xorijiy tillar

o‘qitilishiga oid bo‘lgan qator ma‘lumotlar keltiriladi. Bu davrda yaratilgan ishlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki baynalmilal kayfiyat bilan birga, chuqur g‘oyaviy bosim seziladi. Ko‘proq rus va nemis tillariga (bu mafkuraviy qarashlarni ifodalovchi sabab) katta e‘tibor qaratilgan. Shunga qaramay, bu ishlar qatoriga chet tillarni o‘qitish uslubining boshqa fanlar bilan yaqin aloqada ekanligi turli soha olimlari tomonidan asoslab berilgan. Ushbu tarixiy davrda yashagan olim M.Behbudiy va A.Fitrat kabi ma‘rifatparvarlarning milliy taraqqiyot uchun avvalo, dunyo tajribasini o‘rganmoq darkor, deb zamona yoshlarini ilm-ma‘rifatga, chet tillarni puxta egallashga chaqirgani, ularning asarlarida aks etadi. Bu borada shoir G‘.G‘ulom shunday degan edi: "Idrokli yoshlarimizning ko‘pchiligi uch til egasidir".

O‘zbekiston hududida istiqomat qilgan barcha xalqlar qadimdan bir-birlarining tillarini yaxshi bilishgan, tillar ularning yanada yaqin, ahil va do‘stona hayot kechirishlari uchun va qarindoshchilik rishtalarini bog‘lovchi omil bo‘lgan. O‘zbeklar yaqin qo‘shnilari tilini bilishdan tashqari uzoqdagi xalqlar tilini ham o‘rganganliklari tarixdan ma‘lum. Mahalliy xalqlar orasida arab, fors - tojik tillari o‘z davrida keng tarqalgan. Sovet davriga kelib, davlatdan dinning ajratilishi oqibatida sharq tillariga, jumladan, arab tiliga e‘tibor susayib ketdi. Bu davrda yaratilgan asarlar ushbu maqolaning g‘oyaviy tomonini belgilash va tahlil qilish imkonini berdi.

Turli xalqlarning chet tilini o'rganish tarixi juda boy, bir necha jildlik ilmiy asarlar uchun yetarli, biroq bu borada tizimli ish qilinmagan bo'lsa-da, ta'limga oid qator tadqiqot ishlari mavjud[1]. Tadqiqotchilar asarlarida chet tili o'qitishning yo'lga qo'yilishi va sohada kadrlar tayyorlash siyosatiga doir masalalar birmuncha o'rganilgan[2]. Xususan, sharqshunos olim M.Abdusamatov chet tilini, jumladan, sharq tillarini bilishning ahamiyati va olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlariga oid ma'lumotlar keltirgan. Ushbu tadqiqotlar manbaviy xarakterga ega ekanligini ham ta'kidlash lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yozishda muammoviy tahlil, xronologik izchillik, qiyosiy tahlil, og'zaki tarix kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahil va natijalar. Maktablar uchun yangi vazifalarni belgilab bergan birinchi hujjat "Umumiy mehnat maktablarining asosiy printsiplari"da chet tillarni majburiy o'qitiladigan predmetlar qatoriga kiritish zarurligi ko'rsatilgan edi[1]. Shunga muvofiq, Turkiston xalq maorifi komissarligining umumiy mehnat maktabiga tatbiq etish uchun "...boshlang'ich maktabda mahalliy til, o'rta maktabda – o'quvchilarning mayliga ko'ra fransuz, nemis, ingliz tillaridan birini majburiy", deb buyruq chiqarishi o'lkada chet tillar o'qitilishiga yo'l ochdi.

1931 yilda O'zbekistonda Toshkent chet tillar ikki yillik kursi tashkil etildi, biroqbu kurslarda mahalliy millat vakillari yo'q edi. Ta'lim tizimi esa xuddi mana shunday tubjoy o'qituvchi kadrlarga muhtoj edi. 1932 yil 25 avgustda VKP(b) Markaziy Komiteti tomonidan "O'quv dasturlari va boshlang'ich hamda o'rta maktab rejimi haqida" [2] qaror qabul qilindi. Unda "...o'rta maktabni bitirayotgan har bir o'quvchining bitta chet tilini bilishi" [3] ni ta'minlash lozimligi, chet tilini majburiy predmetlar qatoriga kiritish zarurligi ko'rsatilgan edi. Ushbu qarorda chet tillar o'qitilishini yanada kengaytirish, xorijiy tillardan asosiy o'rin berilayotgan nemis tili o'rniga ingliz hamda fransuz tilini kiritish masalasi vazifa qilib qo'yildi.

1941 yilning yanvar oyida O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti "Maktablarda chet tillar o'qitishni yaxshilash to'g'risida" qaror qabul qildi. Qarorda ko'rsatilganidek, chet tillari o'qitilmayotgan ayrim maktablarda chet til o'qitishni yo'lga qo'yish hamda 1941/1942 o'quv yilida 5-sinfdan boshlab barcha maktablarda, keyinroq esa barcha qishloq maktablarida ham chet tillar o'qitilishiga erishish shart edi.

O'zbekistonda chet tillarni o'qitishni yo'lga qo'yish va buni yanada takomillashtirish maqsadida bir nechta yo'nalishda, ya'ni, o'qituvchilar tayyorlash ishini kengaytirish va yaxshilash; chet tili o'qitilmayotgan maktablarda esa tillar o'qitishni yo'lga qo'yish; o'rganilayotgan G'arbiy yevropa tillarini maqsadga muvofiq taqsimlash; ta'lim muassasalarini o'quv adabiyotlari bilan ta'minlash; o'qitish sifatini oshirish ustidan nazoratni kuchaytirish va shu kabilar borasida ishlab boshlab yuborildi. Respublika xalq maorifi oldidagi asosiy muammo barcha maktablarda xorijiy tillarni o'qitishni yo'lga qo'yish va nemis tilidan boshqa G'arb tillarining ham o'qitilishini to'g'ri yo'lga qo'yish masalasi paydo bo'ldi. Bu boradagi eng muhim vazifa, maktab va oliy o'quv yurtlarini chet tilini mukammal biladigan mutaxassislar bilan ta'minlashdan iborat edi.

Toshkent chet tillar pedagogika institutida 1949 yili sirtqi bo'lim, 1960 yilda kechki bo'lim faoliyat ko'rsata boshladi.

Hukumat qarorida ko'rsatilganidek, ma'lum vaqt o'tib xorijiy tillar o'qitishni kengaytirish ishi barcha maktablar o'quv rejasida bu fanlarning ulushini oshirish yo'li bilan ham olib borilgan. 1959 yilga kelib, Maorif vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, chet tillar respublikadagi 37 foiz maktablarda o'qitilgan[4]. 1961-1962 o'quv yilidan e'tiboran, 25 tadan ortiq o'quvchisi bo'lgan sinflarda, chet tili darslarida ikki guruhga ajratib o'qitish belgilab qo'yildi. Ko'zlangan maqsad, ya'ni o'quvchilarda gapirish, tinglab tushunish hamda o'qish va yozuv malakalarini hosil qilishdan iborat zamonaviy natijalarga erishish maqsad qilingan.

XX asrning 70-yillari boshida chet tillar o'qitish mazmunini belgilashda jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bunda ayniqsa, sovet hukumatining 1972 yil 16 iyuldagi "Mamlakatda oliy ta'limni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi qarori qabul qilinishi O'zbekistondagi oliy o'quv yurtlari talabalariga ham chet tili o'qitishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi[5]. Bu davrga kelib, respublika o'quv yurtlari malakali chet tillar o'qituvchilari bilan to'la ta'minlashga erishildi. Shu sabab bo'lsa kerak, "chet tili" ixtisosligi beriladigan pedagogika oliy o'quv yurtlaridagi talabalar soni biroz qisqartirildi. 1973 yilda 2672 nafar talaba qabul qilingan bo'lsa, 1974 yilda 2105 nafar talaba o'qitildi[6].

O'zbek maktablari uchun SSSR Pedagogika Fanlar Akademiyasi tomonidan tayyorlangan dastur loyihasi asosidamoslashtirilgan bir nechta yangi dastur yaratildi. Rossiya rus maktablari dasturi loyihasidagiga nisbatan o'zbek maktablari dasturida o'zlashtirish uchun berilgan namunaviy iboralar va til materiali birmuncha kamroq kiritilgan. Yangi yaratilgan dasturda o'zbek va rus maktablari o'rtasidagi asosiy tafovut yetarli darajada hisobga olingan edi.

Xulosa va takliflar. 80-yillarda ham oldingi qarashlar, dars berish usullari, eski darsliklar qo'llanilishi davom etdi. Faqat 1984-1985 o'quv yilidan boshlab ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, zamon ilgari surgan yangi talablar asosida chet tili o'qitishni qaytadan ko'rib chiqish zarurati tug'ildi. 1984 yilda 4-sinfdan boshlab chet tillari o'qitila boshladi. 4-5-sinf chet tili darsliklari yozilib, nashrdan chiqdi va ular asosida chet tillari o'qitildi. Yuqori sinflarda chet tilidan dars soatlari haftasiga 2 soatdan 1 soatga tushib qolishi soatlarni moslashtirish, qisqartirishda katta qiyinchiliklar tug'dirdi. Respublika maorif vazirligi, malaka oshirish institutlari bular ustida katta ish qilishlariga to'g'ri keldi, biroq ularni har bir maktabga, o'qituvchilarga yetkazish, ularni tayyorlash ancha qiyin kechdi. 1988 yilda o'zbek maktablari uchun yangi dastur chiqdi, lekin u ham rus tilida yozilgan edi[7]. Bu albatta, mahalliy millat vakillari uchun qiyinchilik tug'dirar, chet tillar o'qitilishiga ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatar edi.

XX asrning 90-yillar boshlari o'zgarishlarga nihoyatda boy davr bo'ldi. O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishganidan so'ng dunyo mamlakatlari orasida nafaqat ijtimoiy-madaniy, balki iqtisodiy va siyosiy sohalarida ham o'zining munosib o'rniga ega bo'lish imkoniyati tug'ildi. Bu davrda xorijiy mamlakatlar bilan o'rnatilgan diplomatik munosabatlar natijasida chet tillarni, xorijiy davlatlar ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini chuqur biladigan mutaxassis kadrlarga bo'lgan talab va ehtiyoj ortdi. SHu bois, mustaqil O'zbekistonda xorijiy tillarni o'rganish va o'qitishga bo'lgan munosabat ham tubdan o'zgardi, bu ishga davlat siyosati darajasida e'tibor berila boshladi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзакулов А. Международные научные связи Узбекистана (1960-1980-е годы). Дисс. ... канд. ист. наук.–Фергана, 1993.–140с.; Худайкулов А. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX-начало XX в.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.–Ташкент, 1995.–32 с.; Муминов А. Национальная политика независимого

- Узбекистана и пути её реализации в духовно-культурной сфере (теория и практика) Автореф. дисс. докт. полит. наук. – Ташкент, 1999.
2. Абдусаматов М. Ўзбек шарқшунослари. Библиографик очерк.–Тошкент:Қомуслар Бош тахририяти, 1996.–504 б.; Ўзбекистоннинг янги тарихи К.1./Тузувчилар: Ҳ. Содиқов, Р. Шамсутдинов, П. Равшанов ва бошқ.–Тошкент:Шарқ, 2000.–464 б.; Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2./Тузувчилар: М. Жўраев, Р.Нуруллин, С.Қамолов ва бошқ.–Тошкент:Шарқ, 2000.–688 б.; Хўжаев А. Буюк Ипак Йўли: муносабатлар ва тақдирлар. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси/Давлат илмий нашрети, 2007. –280 б.; Андижон тарихидан лавҳалар./Р.Шамсутдинов, А.Исҳоқов.–Тошкент:Шарқ, 2013.–592 б.; Умархўжаев М. Андижонда хорижий тиллар бўйича мутахассислар тайёрлашнинг ярим асрлик тарихи.–АДУ, 2016.–142 б.; Алимова Д. История как история, история как наука. –Ташкент:Узбекистан, 2008.–280 с.; Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Тўққизинчи йил нашри. №12. –Тошкент:Фан, 1975.–73 б.
 3. Основные принципы единой трудовой школы. Народное образование в СССР. Сб. документов за 1917-1973 гг. Москва, 1974.– С.33.
 4. Социалистическое строительство Узбекской ССР. Статистический сборник. Ташкент, 1940. – С.222-241.
 5. Народное образование в СССР, общеобразовательная школа. Сборник документов 1917-1973 гг. Москва:Педагогика, 1974. – С.162.
 6. ЎзМА, Р-94-Фонд, 5-рўйхат, 5090-йиғма жилд. Об улучшении преподавания иностранных языков в школах УзССР. 25-варак.
 7. ЎзМА, Р-2653-Фонд, 1-рўйхат, 2653-йиғма жилд. Отчет о работе Ташкенцкого государственного педагогического института иностранных языков за 1973/1974 учебный год.140-варак.
 8. Материалы планово-финансового управления Министерства просвещения УзССР за 1973 и 1974 годы//Зарипова Р. Чет тил ўқитиш методикасидан қўлланма. – Тошкент:Ўқитувчи, 1986. – Б.110.
 9. Ҳошимов Ў., Ёқубов И. Инглиз тили ўқитиш методикаси. –Тошкент:Шарқ, 2003. –Б.69.

UDK:929

Xurshid TURSUNOV,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi
E-mail: xurshid12@mail.ru

IPU v.b.dotsent, t.f.f.d.(PhD), B.Mamatqulov taqrizi asosida

**VOHA SANOAT TARIXI BUNYODKORI, QASHQADARYO TARIXCHILARINING ZABARDAST VAKILI
PROFESSOR OBOD JO'RAQULOVNING ILMIY MEROSI**

Аннотация

Yurtimizda o'zining ilmiy tadqiqotlari bilan iz qoldirgan ko'plab tarixchi olimlarni sanab o'tishimiz mumkin. Mazkur maqolada voha sanoat tarixi asoschilaridan, tarix fani bo'yicha respublikamizda ko'zga ko'ringan olim, ko'plab yosh tadqiqotchilarga ustozlik qilib, hayotda o'zidan o'chmas iz qoldirgan muarrix, tarix fanlari doktori, professor Obod Jo'raqulovning hayoti va ibratli faoliyati ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: Sanoat, Surxondaryo, Qashqadaryo, chandir turkmanlari, tarix fani, mang'itlar, energiya, tadqiqot, monografiya, ilmiy maqola, arxiv.

**НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ПРОФЕССОРА ОБОД ДЖУРАКУЛОВА, СОЗДАТЕЛЯ ОАЗИСА ПРОМЫШЛЕННОЙ
ИСТОРИИ, ВЫДАЮЩЕГОСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЯ ИСТОРИКОВ КАШКАДАРЬИ**

Аннотация

Мы можем перечислить многих ученых-историков, которые оставили свой след в нашей стране своими научными исследованиями. В этой статье рассказывается о жизни и образцовой деятельности профессора Обода Джуракулова, одного из основоположников истории оазисной промышленности, видного ученого в области истории нашей республики, историка, оставившего неизгладимый след в жизни, наставничество многих молодых исследователя, доктора исторических наук, освещается на научной основе.

Ключевые слова: Промышленность, Surxandarynская, Kashkadarynская, Chandyrская туркмены, история, энергетика, исследования, монография, научная статья, архив.

**SCIENTIFIC HERITAGE OF PROFESSOR OBOD ZHURAKULOV, FOUNDER OF INDUSTRIAL HISTORY OF
VOHA, GREATEST REPRESENTATIVE OF HISTORIANS OF KASHKADARYA**

Annotation

We can list many historical scientists in our country who have left their mark with their scientific research. In this article, the life and exemplary work of Professor Obod Djourakulov, one of the founders of the history of oasis industry, a prominent scientist in the field of history in our republic, a historian who left an indelible mark on life by mentoring many young researchers, doctor of historical sciences, will be covered on a scientific basis.

Key words: Industry, Surkhandarya, Kashkadarya, Chandir Turkmen, history, energy, research, monograph, scientific article, archive.

Kirish. Insoniyat uzoq asrlar davomida erishgan sivilizatsiya, moddiy va ma'naviy madaniyatning bugungi darajasi jahon xalqlari qobiliyati, zehni, tadbirkorligi, matonati, tinimsiz mehnatining mahsulidir. Tarix odamzotning hayot uchun kurashini, bu jarayonda uning takomillashuvini, yuksalishini, kamolotga intilishini aks ettiruvchi xotira daftari. Demak, jahon tarixining tarkibiy qismi bo'lgan Vatanimiz o'tmishi ajdodlarimiz turmush tarzi, ma'naviy-ruhiy kechinmalari, sodir bo'lgan voqea-hodisalar haqidagi fandi.

Tarix ajdodlarning keyingi avlodlarga qoldirgan noyob merosi, xalqimizning intellektual mulkidir. Abdurauf Fitrat "Tarix millatlarning o'tmishini, taraqqiyotini hamda tanazzuli sabablarini o'rganaturg'on bilimdir", degan edi. O'tmishning murabbiyligini inobatga olib Abdulla Qodiriy moziyga qarab ish qilmoqqa da'vat etadi. Mahmudxo'ja Behbudiy esa tarix kelajak tarozusidir, deb uqtiradi. Tarixda sodir bo'lgan har bir voqea, hodisa o'tmishga mansub. Shul sabab ularni keyingi avlod o'zgartirmaydi[7].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda yangi demokratik jamiyat qurishga yo'l tutgan O'zbekiston jamiyati uchun o'zligini aniqlashda tarixiy xotirani uyg'otish asosiy ma'naviy vazifalardan biri hisoblanadi. "Ajdodlari

buyuk bo'lgan, jahon sivilizatsiyasi va insoniyat taraqqiyotiga juda katta xissa qo'shgan madaniyatga daxldor fuqaroning qalbida o'tmishini o'rganish orqali milliy g'ururining uyg'onishi mamlakat mustaqil taraqqiyot yo'lini tanlagan bir paytda katta ma'naviy qudrat va ulkan iroda kuchi bo'lib xizmat qiladi" [5]. O'zligini anglagan, taraqqiyotning optimal variantini tanlagan davlat, jamiyat uyg'un rivojlanadi. Tarix kelajakka yo'l ko'rsatuvchi xaritadir. Shuning uchun ham turli mamlakatlar o'z taraqqiyot yo'lini belgilab olishda o'zining o'tmish tarixiga tayanib ish tutadi. O'z tarixini chuqur bilgan xalq irodali bo'ladi va uni hech qanday kuch yenga olmaydi.

Barchamizga ma'lumki, Qashqadaryo viloyati azaldan dunyo tan olgan olimu fuzalolar yurti hisoblanadi. Xususan, vohadan turli asrlarda yetishib chiqqan yuzlab Nasafiy va Keshiylarning dunyo tamadduniga qo'shgan munosib hissasi fikrimiz dalilidir.

Mustaqillik yillarida yurtimizda yaratilgan keng imkoniyatlar natijasida ilmiy jarayonlar yanada faollashib, Qashqadaryo viloyatidan respublikaga taniqli fan va madaniyat arboblari etishib chiqdi. Albatta, bu jarayonga viloyatning eng ilg'or va yetakchi ilm maskanlaridan hisoblangan, qariyb 80 yillik tarixga ega Qarshi davlat universiteti asosiy fan, san'at va madaniyat namoyondalari

yetishtirib beruvchi dargohlardan biri bo'lib xizmat qildi. Darhaqiqat, mazkur "Janub javohiri" deb ta'rif beriladigan oliy dargohning nufuzi yuqori hisoblanadi va unga asosiy tamal toshini qo'ygan ziyoli olimlar hali sovetlar hukmronligi davrida kamol topgandi.

Qarshi davlat universiteti o'zining bir necha ilmiy maktablari bilan mashhur. Ana shunday peshqadam ilmiy maktablardan biri tarix maktabidir. Ushbu maktabning asoschilaridan biri va ilg'or vakili, butun umrini ilm-fanga bag'ishlagan fidoyi inson, tarix fanlari doktori, professor Obod Jo'raqulovdir.

O.Jo'raqulov butun hayotini ilm-fanni rivojlantirish, yosh avlodni tarbiyalashga bag'ishladi. Olim o'zining 55 yillik ilmiy faoliyati davomida tarix fani sohasida muhim tadqiqotlarni amalga oshirib, Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga oid muhim ilmiy xulosalar yaratdi. Uning O'zbekistonning dunyo madaniyati tamaddunidagi o'rnini mavzusiga oid maqolalari, tadqiqotlaridan hozirda ko'plab xorijiy ilmiy markazlar hamda oliygohlarda foydalaniladi.

Asl millati turkman bo'lgan olim 1936-yilda Qashqadaryo viloyati, Mirishkor tumani, Chandir qishlog'ida tug'ilgan. Onasidan erta ajralgach, bolaligi o'gay ona qo'lida, qiyinchilik bilan o'tdi. O'rta ta'limni Chandirda, turkman maktabida oldi. Balog'atga etib mustaqil hayotga qadam qo'yish arafasida u faqat turkman tilini bilardi, xolos. Hayotda oldiga qo'ygan ulkan maqsadlariga erishish, sovetlar jamiyatida o'zining o'rniga ega bo'lish uchun o'zbek va rus tillarini bir vaqtda o'rganishni boshladi. Qilgan mehnatlarining samarasi o'laroq bo'lajak olim 1956-yilda Samarqand davlat universitetining tarix fakultetiga o'qishga kirdi. Talabalik vaqtida kuchli xotirasi, bilimga chanqoqligi bilan boshqa kursdoshlaridan ajralib turgan O.Jo'raqulov universitetni imtiyozli diplom bilan tugatdi [1].

Tahlil va natijalar. Pedagogik faoliyatini maktabda boshlagan yosh olim ko'p o'tmay ilmiy faoliyat bilan chuqur shug'ullanish maqsadida o'zi tahsil olgan Samarqand davlat universiteti aspirantura yo'nalishiga hujjat topshirdi va o'qishga qabul qilindi. Bo'lajak olim ustozlari bilan kelishgan holda "O'zbekistonda gaz sanoatining yaratilishi va rivojlanish tarixi" kabi murakkab mavzu tanladi. Bu yo'lda yosh olim neft va gaz sanoatining yetakchi mutaxassislari bilan hamkorlik qildi.

Sobiq Sovet davlatining neft va gaz konlari topilgan turli nuqtalarida, xususan Sibir va Turkmaniston cho'llarida, qishning qahratoniyu, yozning jaziramalariga qaramasdan ilmiy izlanishlar olib bordi. Sobiq ittifoq hududida olimning qadami etmagan birorta ham neft va gaz konlari topilgan joy qolmadi. Mashaqqatli mehnat va tinimsiz izlanishlar natijasi o'laroq, 1968-yilda Obod Jo'raqulov nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilib, tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini oldi. Olim bu yutuqlar bilan cheklanib qolmadi va ilmiy ishlarini yanada mukammallashtirib davom ettirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

Erishilgan yutuqlar barobarida O.Jo'raqulov 1966-yil 1-noyabrda Qarshi davlat pedagogika instituti, tarix kafedrasiga ishga qabul qilindi [2].

Butun Sovet ittifoqi respublikalariga neft va gaz sanoatini o'rgangani orqali tanilgan olim ushbu muvaffaqiyatlar bilan cheklanib qolmay, 1977-yildan doktorlik dissertatsiyasini yozishga kirishdi. Uzoq yillik izlanishlardan so'ng 1984-yilda "O'rta Osiyoda neft va gaz sanoatini rivojlanishi" mavzusidagi dissertatsiyani muvaffaqiyatli himoya qildi va tarix fanlari doktori ilmiy darajasiga ega bo'ldi. Bunday yuksak ilmiy daraja olgan qashqadaryolik olimlar viloyatda bor-yo'g'i 2 nafar edi va O.Jo'raqulov uchinchi bo'lib fan doktori darajasiga sazovor bo'ldi. Bolaligidan rus va hatto, o'zbek tilini bilmagan, jaydari qishloq bolasining katta yutuqlarga erishishi tahsinga sazovor edi.

Albatta, bu kunlarga yetishish uchun olim uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib o'tdi, inson o'zining mehnati va sabr-toqati bilan o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish mumkinligini yana bir bor isbotladi. O'sha yilda Qarshi davlat pedagogika instituti rektori M.Boltaevning O.Jo'raqulov haqida "Qashqadaryo haqiqati" gazetasida e'lon qilingan "Cho'l farzandi – fan doktori" nomli katta maqolasining e'lon qilinishi ham olimning yutuqlariga berilgan yuksak baho desak mubolag'a bo'lmaydi. 1985-yilda Obod Jo'raqulovga professorlik ilmiy unvoni berildi [3].

Neft va gaz sohasi tarixiga oid tadqiqotlarni tamomlagan olim endi e'tiborini Qarshi davlat pedagogika institutidagi faoliyatiga, yosh shogirdlar tayyorlashga va ijtimoiy tarixiy asarlar yozishga qaratdi. O'zbekiston Milliy universitetining tarix fanlari nomzodlik va doktorlik ilmiy kengashi a'zosi sifatida ko'plab yosh olimlarga rahbarlik qildi. Olimning "Chandir turkmanlari", "O'zbek mang'it urug'i" kitoblari, birinchi o'zbek generali hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan "General Jo'rabek qadriyati" risolalari chop etildi.

Obod Jo'raqulov mehnat faoliyatining asosiy qismi Qarshi davlat universiteti (eski QDPI)da o'tdi. Bu davrda olim turli lavozimlarda mehnat qildi. Xususan, olim bir necha yillar universitetda kafedra mudiri, dekan vazifalarida faoliyat ko'rsatib, universitetning taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. Shuningdek talabalarga tarix ilmidan saboq berdi, yosh o'qituvchilar ilmiy ishlariga ustozlik va rahbarlik qilib, fakultet ilmiy salohiyatini yuksaltirishda jonbozlik ko'rsatdi. Hozirgi kunda ham olimning bir qator shogirdlari fan doktori, fan nomzodi darajalariga ega bo'lib, universitetda faoliyat ko'rsatib kelishmoqda. Afsuski, uzoq davom etgan hastalik 2010-yilda tarixchi olim Obod Jo'raqulovni hayotdan olib ketdi [4].

O'zbekistonda mustaqillik qo'lga kiritilgach, tarix fanining barcha sohalarida chuqur mulohaza bilan xolisona fikr yuritish imkoni tug'ildi. O'zbekiston tarixini haqqoniy tahlil etish uchun keng yo'l ochildi.

O'zbekistonda real dunyoqarash shakllanib, umuminsoniy qadriyatlar qaror topa boshladi. Sobiq Ittifoq davrida O'zbekiston tarixi, umuman ma'naviy qadriyatlarni tiklash maqsadida ilm-fan, uning rivoji, ma'naviy hayotining muhim sohalarini rivojlantirish islohotlari amalga oshirilmadi.

Muhokama. Sovet davrida tarixning eng kam o'rganilgan sahifalaridan biri – O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashirish siyosatidir. Bu mavzu istiqloqlning dastlabki yillaridayoq siyosatchilar, iqtisodchilar hamda tarixchilarning diqqat markazidagi mavzularidan biriga aylandi. Tarixni haqqoniy va xolisona tarzda tahlil etish O'zbekiston tarixshunosligining bosh tamoyiliga aylandi.

Sovet davrida sanoat sohasi tarixi bo'yicha bir nechta dissertatsiya ishlari ham bajarildi. Xususan, voha sanoat tarixi bunyodkori, Qashqadaryo tarixchilarining zabardast vakili professor Obod Jo'raqulovning 1967-yilda "O'zbekistonda gaz sanoatining yuzaga kelishi va rivojlanish tarixi" nomli dissertatsiyasi sanoat tarixi yuzasida respublikadagi ilk ilmiy tadqiqot edi. O'zbekistonda sanoat sohasi tarixini tadqiq qilish borasida qator ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi [5].

Professor O.Jo'raqulov mustaqillik yillarida O'zbekistonda sovet davri sanoati tarixi mavzusi yuzasidan bir qancha risola va monografiyalari e'lon qildi, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari sanoat tarixini mukammal o'rgandi.

O.Jo'raqulov "Qashqadaryo sanoat tarixi" nomli risolasida Qashqadaryo viloyatida o'tgan asrning 20-40-yillarda sanoat sohasida amalga oshirilgan ishlar yangi nazariy metodologiyaga asoslangan holda bayon etilib, asosiy e'tibor mayda kustar sanoati faoliyatini tahlil etishga qaratiladi. Chunki viloyatda 20-yillarda yagona sanoat korxonasi 79-

sonli paxta tozalash zavodi bo'lib, mazkur korxonada faoliyati risolada atroflicha tahlil etiladi.

Muallif zavod faoliyatida ta'rif berib shunday deydi: "1926-yilda ishchi-dehqon inspeksiyasi zavodning bir yillik faoliyatini tekshirganda korxonada jamoasi orasida tartib-intizom bo'shligi, ishchi kadrlarning qo'nimsizligi, korxonada rahbarlari o'rtasida turli kelishmovchiliklar borligi aniqlandi. 1925-yilda korxonada direktori uch marta o'zgartirildi. Zavodga paxta yetkazib berish uchun Yakkabog', G'uzor, Chiroqchi tumanlarida paxta qabul punkti ochilgan bo'lib, ularda ham qator kamchiliklarga yo'l qo'yilgan". Shuningdek, risolada 1927-yil Qashqadaryo okrugidagi kustarchilik artellarining to'liq ro'yxati, a'zolarining soni, ishlab chiqarish turlari haqida ham ma'lumotlar beriladi. Ushbu risolada mualliflar tomonidan Qashqadaryo okrugida amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosatining mohiyati bir qadar asoslangan [6].

Professor O.Jo'raqulovning ilmiy merosini o'rganish va targ'ib etishda biz tomonimizdan quyidagi taklif va tavsiyalar beriladi:

birinchidan, 2024-yil professor tavallud topgan oyda «Voha sanoat tarixi bunyodkori, Qashqadaryo tarixchilarining

zabardast vakili professor Obod Jo'raqulovning ilmiy merosi» mavzusida xalqaro ilmiy konferensiya tashkil etish;

ikkinchidan, tarixchi olimning ilmiy merosini o'rganish uchun ijtimoiy tarmoqning imkoniyatlaridan foydalanib, telegram, feysbuk va boshqa messenjerlarda olimning ilmiy merosini targ'ib etish uchun rasmiy sahifalarini yaratish;

uchinchidan, professor Obod Jo'raqulovning uy muzeyini mahalliy hokimlikning maxsus qarori asosida qayta tashkil etib, o'quvchi yoshlarni, talabalarni tashriflarini tashkil etish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yurtimiz olimlarining ilmiy merosini o'rganish, ularning ilmiy-ijodiy oshlarini kelajak avlodga qoldirish milliy qadriyatlarimizdan biridir. Bu esa o'z navbatida milliy-ma'naviy merosni yanada boyishiga xizmat qiladi. Professor O.Jo'raqulov novator pedagog betakror, notiq va yosh avlodga mehribon ustoz edi. Olim yosh avlodni zamon talabi asosida tarbiyalash, ularning vatanimizga yetuk kadrlar bo'lib yetishiga alohida e'tibor qaratgan. Professor Obod Jo'raqulov bilan qurilgan suhbatlar, ustoz tomonidan berilgan nasihatlar va uning hayotiy tajribalari hali ko'p yillar davomida shogirdlar va yosh tarixchilar uchun o'ziga xos ibrat maktab bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Jo'raqulov O. Ko'rganlarim-anglaganlarim. – Toshkent, 2010
2. Sodiqov T., Rasulov T. Begmatova N. Universitet tarixidan lavhalar. – Qarshi, 2013.
3. Sodiqov T. Yodnoma. III qism. – Qarshi, 2012
4. Jo'raqulov O. Qarshi davlat universiteti. – Toshkent: "Fan"
5. Jo'rayev N. Tarix falsafasi. – Toshkent. "Ma'naviyat", 1999
6. Mamatqulov B. O'zbekiston gaz-oltingugurt sanoatining yuzaga kelishi va uning rivojlanish tarixi (Qashqadaryo viloyati misolida) // Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. - №12/1(3)-2023. ISSN: 2181-1342 (Online) <https://scienceproblems.uz>
7. Mamatqulov B. O'zbekistonda 1925-1954 –yillarda sanoat sohasida amalga oshirilgan tadbirlar va ularning natijalari // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva, 2023. – №12/5. – B. 61 – 65. <http://mamun.uz/uz/page/56>
8. Tursunov X. Tarix fanining jamiyat rivojidagi o'rni // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva, 2023. – №8/3. – B. 22 – 24. <http://mamun.uz/uz/page/27>